

Een veranderd mensenrechtenbeleid

De rol van de bevordering van de
mensenrechten in het Nederlandse politieke
debat, 2010 – 2017, vergeleken met de periode
1973 - 1989

Jeroen Troost (4161777)

13-4-2018

**Scriptiebegeleider: dr. P.A.M. Malcontent
International Relations in Historical Perspective**

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Het Nederlandse mensenrechtenbeleid 1973 – 1989.....	12
Hoofdstuk 2: De rol van de bevordering van de mensenrechten in verkiezingsprogramma's.....	20
Veranderingen volgens literatuur	20
Jaren 2010 - 2017: De verkiezingsprogramma's	24
Hoofdstuk 3: De rol van de bevordering van de mensenrechten in het politieke debat.....	38
Conclusie	50
Geraadpleegde bronnen en literatuur	55

Lijst van afkortingen

Amnesty	Amnesty International
AO	Algemeen Overleg
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CVSE	Conferentie over Vrede en Veiligheid in Europa
D66	Democraten 66
EU	Europese Unie
GBVB	Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdD	Partij voor de Dieren
PVV	Partij voor de Vrijheid
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
VN	Verenigde Naties
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Inleiding

Bij het aantreden van Uri Rosenthal als minister van Buitenlandse Zaken in 2010 liet hij er geen misverstand over bestaan. Mensenrechten hadden voor hem geen eerste prioriteit in het buitenlands beleid. In een interview met *De Volkskrant* vertelde de minister dat in de buitenlandse politiek vooral de Nederlandse belangen moesten worden meegenomen. Internationale stabiliteit, veiligheid, welvaart en werkgelegenheid voor Nederlanders in binnen- en buitenland waren de belangrijkste pijlers onder zijn beleid, de mensenrechten vormden slechts een derde pijler. '[J]e kunt niet overal voortdurend mee bezig zijn, je moet energie, tijd, aandacht en middelen selectief inzetten,' aldus de minister.¹ In de Tweede Kamer kreeg Rosenthal veel kritiek vanwege dit standpunt om mensenrechten als speerpunt te laten vallen. De bevordering van mensenrechten kon toch niet op een lager pitje gezet worden? Nederland moest het als pijler behouden. 'Dat zijn we aan onszelf verplicht, dat maakt ons tot Nederlanders,' zei Frans Timmermans, toentertijd PvdA-Kamerlid.²

Deze uitspraak van Timmermans past in het imago waar Nederland zich graag op voorstaat: als een actief pleitbezorger van de mensenrechten die deze vaak, zo niet altijd, vooropstelt ten opzichte van andere buitenlandse beleidsdoelen.³ Nederland zou een gidsland van vrijheid en tolerantie zijn, waarvan de wortels al terug te vinden zijn in de beginperiode van de Republiek.⁴ Vonden in de zestiende en zeventiende eeuw niet veel politiek filosofen een veilig heenkomen in de Republiek? Ze konden in de Nederlanden schrijven en publiceren waarvoor ze in eigen land werden vervolgd.⁵ Tevens beweert men dat ook uit de recentere geschiedenis blijkt dat Nederland op het terrein van de mensenrechten vooruitstrevend was. Zo verwierf kabinet-Den Uyl (1973 – 1977) met zijn 'geheven vingertje' al snel een mythische status op het gebied van mensenrechten.⁶

Het imago van Nederland als gidsland berust echter op een mythe. Peter Malcontent toont in het hoofdstuk 'Nederland en de mensenrechten' in *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* aan dat het imago een kunstmatige constructie is.⁷ Desondanks concludeert hij wel dat onder het kabinet-Den Uyl en de kabinetten die daarop volgden,

¹ Auteur onbekend, 'Diplomatiek als rustiek tijdverdrijf is voorbij' (versie 11 december 2010), <https://www.volkskrant.nl/archief/-diplomatie-als-rustiek-tijdverdrijf-is-voorbij~a1072965/> (21 maart 2018).

² Auteur onbekend, 'Rosenthal onder vuur vanwege standpunt over mensenrechten' (versie 15 december 2010), <https://www.volkskrant.nl/archief/rosenthal-onder-vuur-vanwege-standpunt-over-mensenrechten~a1075119/> (21 maart 2018).

³ Peter R. Baehr, Monique C. Castermans – Holleman, Fred Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (Antwerpen 2002) p. 1.

⁴ Peter Malcontent stelt dit imago aan de kaak in: Peter Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.) *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) p. 128 – 151, aldaar p. 128.

⁵ Amnesty International, 'Nederlands mensenrechtenbeleid' (versiedatum onbekend), <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/nederlands-mensenrechtenbeleid> (21 maart 2018).

⁶ Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', p. 132.

⁷ *Ibidem*, p. 128.

de regering veel meer van zich liet horen op het gebied van mensenrechten dan voorheen. Ten tijde van het kabinet Den-Uyl, met Max van der Stoep als minister van Buitenlandse Zaken en Jan Pronk als minister voor Ontwikkelingssamenwerking, stelde de Nederlandse regering voor het eerst duidelijke beleidsprincipes op dit terrein op. Zo werd erkend dat, om een mens tot volledige ontplooiing te laten komen, zowel burgerlijke en politieke rechten als economische en sociale rechten gegarandeerd moesten zijn. Ook werd benadrukt dat een reactie op schendingen van mensenrechten in een bepaald land nooit kon worden afgedaan als een schending van de staatssoevereiniteit van dat betreffende land. In 1979 volgde een uitwerking en bundeling van deze en andere beleidsprincipes in de kabinetsnota *De rechten van de mens in het buitenlands beleid*. De nota is nog altijd leidend voor het Nederlandse beleid op dit terrein.⁸

Over de mate waarin de regering de mensenrechten bevorderde, schetst Malcontent een genuanceerd beeld: hoewel de bevordering van mensenrechten sinds de jaren zeventig meer dan eens moest wijken voor eigenbelang, vormden desalniettemin de mensenrechten in de laatste decennia van de twintigste eeuw een centraal onderdeel van het buitenlands beleid. Uiteraard lagen hier geregeld politieke en economische overwegingen aan ten grondslag, maar het staat vast dat Nederland mensenrechten vaak hoog achtte.⁹

Ditzelfde genuanceerde beeld komt ook terug in *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*. In dit werk onderzoeken Peter Baehr, Monique Castermans-Holleman en Fred Grünfeld het Nederlandse mensenrechtenbeleid van de laatste decennia van de twintigste eeuw. De auteurs vergelijken officiële beleidsstandpunten vanuit de kabinetsnota uit 1979 met daadwerkelijk uitgevoerd beleid en onderzoeken of er gedurende de jaren beleidsverandering heeft plaatsgevonden.¹⁰ Ze concluderen dat de praktijk er onvermijdelijk anders moet uitzien en ook heeft uitgezien dan wat in 1979 op papier was gezet in de ambitieuze kabinetsnota. Principes als non-selectiviteit en onpartijdigheid konden niet altijd worden gehandhaafd. Nederland nam niet altijd economische maatregelen tegen mensenrechtenschendingen als de omstandigheden daar wel om vroegen, zoals in het begin van de jaren tachtig tegen de Argentijnse junta. Desondanks concluderen ook deze auteurs dat sinds 1979 mensenrechten door de overheid werden gezien als een centraal onderdeel van het Nederlandse buitenlandse beleid.¹¹

De auteurs van *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* signaleren echter een verandering: de politiek zou aan het eind van de jaren negentig minder uitgesproken zijn over de mensenrechten dan in de jaren daarvoor. Hier wijzen ze vier verklaringen voor aan. Ten eerste

⁸ *Ibidem*, p. 131 – 132.

⁹ *Ibidem*, p. 150 – 151. Ook Duco Hellema concludeert hetzelfde. Zie: Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016) p. 297, 301.

¹⁰ Baehr, e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 1.

¹¹ *Ibidem*, p. 218 – 223.

menen ze dat het Nederlandse politieke klimaat van de late jaren zeventig meer gericht was op mensenrechten dan dat van de late jaren negentig. Parlementsleden waren toentertijd eerder geneigd om mensenrechtenkwesties aan de orde te brengen. Ook zou eind jaren negentig het Nederlandse publiek meer gewend zijn geraakt aan mensenrechtenschendingen wereldwijd. De publieke opinie werd er minder door beïnvloed en het parlement en de regering deden er dus ook minder tegen.¹²

Ten tweede zou eind jaren negentig de focus meer verschoven zijn van Latijns-Amerika en Azië naar Afrika. De complexe situaties in landen van dat continent en in een Oost-Europees land als Joegoslavië overschaduwden de zorgen over mensenrechten. Ten derde werd de vrije speelruimte van de regering op het gebied van buitenlands beleid steeds meer beperkt door haar lidmaatschap van de Europese Unie. In de jaren negentig ontstond het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GVGB). Hierbij namen de EU-lidstaten een gezamenlijk standpunt over buitenlandse kwesties in.¹³ Op deze manier kon een mogelijk feller standpunt van één of een paar lidstaten ondersneeuwen. Ook anderen, zoals Peter Malcontent en Karen E. Smith, wijzen op deze consequentie.¹⁴ De vierde oorzaak voor het feit dat de Nederlandse politiek minder uitgesproken is over mensenrechten is omdat, zo menen Baehr e.a., er in de jaren tachtig weer meer nadruk kwam op de 'nationale belangen' van Nederland, die meestal in economische zin werden geïnterpreteerd.¹⁵

Eén van de weinige boeken die de rol van de mensenrechten in het buitenlands beleid van de eenentwintigste eeuw behandelen is Duco Hellema's overzichtswerk *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland*. In het hoofdstuk 'Vervagende perspectieven' over de periode 1998 – 2007 concludeert Hellema dat Nederland in de eerste jaren van het nieuwe millennium actief bleek in het bevorderen van de mensenrechten. De regering en in het bijzonder de minister van Buitenlandse Zaken verklaarden meerdere malen dat de bevordering van de mensenrechten, net zoals voorheen, één van de centrale doelstellingen was van het Nederlands buitenlands beleid.¹⁶

Desondanks trekt ook Hellema de conclusie dat de betekenis van de 'mensenrechtencomponent' in de periode 1998 - 2007 leek af te nemen en afhankelijk bleek van de invulling die de minister van Buitenlandse Zaken eraan gaf. Het leek, in het buitenlands beleid in het algemeen, om het in financiële termen gestelde Nederlandse eigenbelang te gaan. Op veel terreinen, zoals op het terrein van ontwikkelingssamenwerking, mensenrechten en de internationale

¹² *Ibidem*, p. 233.

¹³ *Ibidem*, p. 233-234.

¹⁴ Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', p. 150-151; Karen E. Smith, *European Union Foreign Policy in a Changing World*. 2nd ed. (Cambridge 2008) 138. Smith wijst er in deze context op dat landen zich op deze manier ook konden verschuilen achter andere lidstaten door te beargumenteren dat ze mee moesten gaan met het standpunt van de rest.

¹⁵ Baehr, e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 233-234.

¹⁶ Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 427.

rechtsorde, leek de onzekerheid te groeien.¹⁷ ‘Van een vooruitstrevend land,’ zo concludeert Hellema, ‘dat midden jaren negentig nog internationaal werd geprezen vanwege zijn “poldermodel”, zijn tolerante sociaal-culturele atmosfeer, zijn vaak idealistische en humanitair beargumenteerde buitenlandse politiek, leek Nederland tijdens het kabinet-Kok II en de kabinetten-Balkenende in enkele jaren geworden tot een ontevreden en een meer in zichzelf gekeerde samenleving’.¹⁸

Hellema meent dat in de periode na 2007 deze onzekerheid zich voortzette en dat doelstellingen zoals mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking in het buitenlands beleid naar de achtergrond verdwenen, ten gunste van het nationaal belang, waarmee vooral economische belangen werden bedoeld.¹⁹ Na Maxime Verhagen (2007 – 2010) was de eerder genoemde Uri Rosenthal (2010 – 2012) de man die de functie van Minister van Buitenlandse Zaken in deze periode bekleedde. Deze werd vervolgens opgevolgd door Frans Timmermans. Hoewel Timmermans één van de Kamerleden was geweest die kritiek had geuit op Rosenthals beleid, kwam er onder het bewind van Timmermans als minister van Buitenlandse Zaken (2012 – 2014) geen wezenlijke beleidsverandering. Economische belangenbehartiging, zo verklaarde hij, zou een speerpunt van het beleid blijven. Kort voor zijn aftreden als minister in 2014 vanwege een nieuwe functie in de Europese Commissie, meende Timmermans dat de wereld ‘vroeg om realpolitik’. We moesten ‘de wereld meer zien zoals zij is en minder zoals wij wensen dat zij is,’ aldus de minister.²⁰

Uiteraard is de overheid er niet alleen om de mensenrechten in het buitenland te bevorderen. De overheid heeft diverse taken zoals het garanderen van nationale veiligheid en het bevorderen van buitenlandse handel. Een overheid moet, kortom, zorg dragen voor de eigen belangen. Verbetering van de mensenrechtensituatie in het buitenland moet dus altijd worden afgewogen tegen andere beleidsdoelen.²¹ Opkomen voor mensenrechten kan immers consequenties hebben. Zo schortte China eind jaren negentig tijdelijk de economische en politieke bilaterale relaties met Nederland op, vanwege de Nederlandse inzet in de Europese Unie om China aan te spreken op mensenrechtenschendingen.²²

Op basis van *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* zou te concluderen zijn dat aan het eind van de jaren negentig juist het opkomen voor de mensenrechten steeds meer het onderspit moest delven ten behoeve van andere doelstellingen. De uitspraken van minister Rosenthal en het werk van Hellema lijken bovendien te suggereren dat deze lijn zich in de eenentwintigste eeuw heeft voortgezet. Zo lijkt er al met al een mager beeld te ontstaan over het

¹⁷ *Ibidem*, p. 428, 436.

¹⁸ *Ibidem*, p. 437.

¹⁹ *Ibidem*, p. 477-478.

²⁰ *Ibidem*, p. 479.

²¹ Baehr, e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 3.

²² Malcontent, ‘Nederland en de mensenrechten’, p. 146-149.

Nederlandse mensenrechtenbeleid. De nadruk in de buitenlandse politiek leek steeds meer te komen liggen op nationaal belang en dan in het bijzonder op economisch voordeel.²³ Waar in de jaren zeventig en tachtig de bevordering van de mensenrechten nog een centraal onderdeel was van het Nederlandse buitenlands beleid, lijkt vanaf de jaren negentig het belang dat Nederland hecht aan de mensenrechten te zijn verminderd. Het 'geheven vingertje' is verdwenen.

Zowel Baehr e.a. als Hellema signaleren verminderde aandacht voor de mensenrechten in de Nederlandse politiek. Toch zijn er leemtes in de onderzoeken. Hellema richt zich bijvoorbeeld op de volle breedte van het buitenlandse beleid van de regering, waarin mensenrechten een rol hebben, maar een grondige analyse van het mensenrechtenbeleid blijft uit. Ook komt de rol van de Tweede Kamer met betrekking tot mensenrechten praktisch niet aan bod. Baehr e.a. concluderen weliswaar dat aan het eind van de jaren negentig mensenrechten minder politieke aandacht hebben gekregen, maar de periodes van de onderzochte case studies bevinden zich voornamelijk in de jaren zeventig en tachtig. Goede onderbouwing van hun conclusie mist dus in het werk. Klopt het dus wel?

Het is het doel van deze scriptie om op basis van primair bronnenonderzoek te ontdekken of er daadwerkelijk een verandering heeft plaatsgevonden in de aandacht die de bevordering van de mensenrechten heeft gekregen, en zo ja, waar deze verandering dan uit bestaat. Het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de jaren zeventig en tachtig, waar voldoende academische literatuur over bestaat, wordt hiervoor vergeleken met hoe de partijen in de Tweede Kamer in de laatste jaren het mensenrechtenbeleid voor zich zien. De hoofdvraag van deze scriptie is de volgende: *In hoeverre verschilt de rol van de bevordering van de mensenrechten in het buitenlands beleid in het politieke debat in de periode 2010 - 2017 ten opzichte van de rol van de bevordering van de mensenrechten in de periode 1973 - 1989?*

Uiteraard vormen de uitspraken (en in nog grotere mate het beleid) van een minister van Buitenlandse Zaken het meest wezenlijke onderdeel van de Nederlandse mensenrechtenpolitiek. Het is echter de taak van het Nederlandse parlement om de regering en haar beleid te controleren. Het kabinet – en daarmee ook de minister van Buitenlandse Zaken – is dan ook verantwoording schuldig aan het parlement, dat in Nederland bestaat uit een Eerste en een Tweede Kamer. Als de regering met het bevorderen van de wereldwijde mensenrechten een loopje neemt, is te verwachten dat de Kamer daar flink tegen zal protesteren, mits zij het promoten van de rechten van de mens als prioriteit zien. Hoe de politieke partijen in de Kamer omgaan met mensenrechten, kan dus een goede indicator zijn voor de rol van de mensenrechten in het politieke klimaat van de eenentwintigste eeuw.

²³ Hellema wijst voor deze veranderde beleidsfocus de neoliberale oriëntatie van de regerende kabinetten, de opkomst van rechts-populistische partijen en de veranderende internationale verhoudingen als oorzaken van deze beleidsverandering aan. Zie: Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 480.

Voor de eerste periode is het aantreden van het Kabinet-Den Uyl in 1973 als startpunt gekozen, omdat pas vanaf dat kabinet mensenrechten structureel aandacht kregen in het buitenlands beleid.²⁴ Eindpunt is het jaar 1989, gezien de Koude Oorlog in dat jaar eindigde.²⁵ Voor de tweede periode is het jaar 2010 als startpunt gekozen vanwege de relatieve continuïteit in de samenstelling van de regering en de Kamer in de daaropvolgende periode. Het eerste Kabinet-Rutte trad in 2010 aan. In dat kabinet, evenals in het kabinet dat daarop volgde was de VVD de grootste partij en bleef de verhouding in zetelaantal tussen linkse en rechtse partijen ongeveer gelijk.²⁶ Door de tijdsperiode te beperken tot de periode ná 2010, is het bovendien mogelijk om een gedetailleerd beeld te kunnen vormen van die jaren. Dat zou moeilijker zijn geweest als ook een deel van de periode van vóór 2010 in het onderzoek zou zijn meegenomen. De afbakening heeft ook tot gevolg dat, mocht blijken dat veranderingen hebben plaatsgevonden, deze scriptie niet kan beantwoorden komt wanneer deze veranderingen hebben plaatsgevonden. De kernvraag van deze scriptie is echter óf en zo ja, wat er tussen de eerdergenoemde perioden is veranderd.

Voor een beeld van de periode 1973 – 1989 wordt uitvoerig gebruik gemaakt van de beschikbare academische literatuur. Voorts worden de verkiezingsprogramma's van de drie grootste politieke partijen uit die tijd, VVD, CDA en PvdA, geanalyseerd. Om een goed beeld te kunnen schetsen van de rol van de mensenrechten na 2010, worden verkiezingsprogramma's uit de jaren 2010 en 2012 geanalyseerd. Overigens worden enkel de verkiezingsprogramma's van politieke partijen die ook daadwerkelijk Kamerzetels hebben gewonnen, geanalyseerd. Andere politieke partijen hebben namelijk geen zitting in de Kamer en nemen logischerwijs geen deel aan debatten. Daarnaast worden twee casussen van politiek debat uit de Tweede Kamer onderzocht.

De analyse van het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de periode van 1973 – 1989 is te vinden in het eerste hoofdstuk van deze scriptie. Op basis van de academische literatuur en drie verkiezingsprogramma's uit 1977 van de grote partijen (VVD, PvdA en CDA) worden in dit hoofdstuk de kenmerken van dit 'eerste' Nederlandse mensenrechtenbeleid geschetst. In de hoofdstukken die volgen, worden deze kenmerken dan vervolgens afgezet tegen de latere rol van de bevordering van de mensenrechten in de Nederlandse politiek.

²⁴ P.A.M. Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973 – 1981* (Hilversum 1998) p. 11-12.

²⁵ Floribert Baudet onderzoekt in *'Het heeft onze aandacht' Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972 – 1989* de bevordering van de mensenrechten in Oost-Europa en Joegoslavië. Ook hij kiest 1989 als eindpunt van zijn onderzoek. Zie: Floribert Baudet, *'Het heeft onze aandacht' Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972 – 1989* (Amsterdam 2001) p. 13, 34 – 35.

²⁶ Auteur onbekend, 'Tweede Kamerverkiezingen 2012' (versiedatum onbekend), https://www.parlement.com/id/viyyadrltn1/tweede_kamerverkiezingen_2012 (21 maart 2018).

Het tweede hoofdstuk begint met een analyse van de veranderingen in het Nederlandse mensenrechtenbeleid van de jaren negentig, die door diverse auteurs worden gesignaleerd. Deze veranderingen zijn de toenemende verbinding van de bevordering van de mensenrechten met het 'nationaal belang', de opkomst van het preventieve beleid en de stijgende frequentie van reacties op mensenrechtenschendingen in multilateraal verband in plaats van in bilateraal verband. In het eerste deel van het hoofdstuk worden deze ontwikkelingen verder toegelicht.

Het grootste deel van het tweede hoofdstuk behandelt de rol van de mensenrechten in de verkiezingsprogramma's van de verschillende politieke partijen na 2010. Verkiezingsprogramma's zijn bedoeld om de potentiële kiezer te informeren over de standpunten van de betreffende politieke partij en om daarmee de kiezer over te halen om op de partij te stemmen. De aandacht die de partijen aan mensenrechten als onderdeel van het buitenlands beleid besteden, zal dus waarschijnlijk een goede reflectie zijn van het belang dat de partijen daaraan hechten.

Bij deze analyse staan grofweg twee vragen centraal: hoe groot was de aandacht voor de mensenrechten binnen het buitenlands beleid? Ging het, kort door de bocht, om bevordering van mensenrechten of meer om het behartigen van het eigen belang? De tweede vraag gaat over de vorm van het mensenrechtenbeleid: op welke manier trachtten de politieke partijen de mensenrechten in het buitenland te bevorderen? De drie eerder uiteengezette ontwikkelingen worden hierbij als aannames genomen. Ze vallen buiten de onderzochte periode, maar zijn nuttig als kader waarin het mensenrechtenbeleid van de partijen in de periode 2010 – 2017 kan worden onderzocht.

In het derde hoofdstuk worden twee verschillende casussen geanalyseerd waarbij de bevordering van de mensenrechten een grote rol speelden. In de eerste casus worden Kamerdebatten uit februari en maart 2011 die gaan over het conflict in Libië onderzocht. In de tweede casus worden Kamerdebatten uit 2014 en 2016 geanalyseerd waarbij mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië ter sprake komen. In het hoofdstuk wordt onderzocht welke reactie de Kamerleden verlangden van de regering. Moest er sprake zijn van een stevige reactie? Wilden ze dat de Nederlandse reactie onderdeel was van een multilaterale aanpak, of had Nederland ook desnoods alleen ten strijde kunnen trekken? Door de analyse van de casussen wordt duidelijk wat voor soort mensenrechtenbeleid de politieke partijen voor zich zagen.

De gekozen casussen zijn verspreid over de gehele onderzochte periode (2010 – 2017) en daarnaast is er in beide gevallen door Amnesty International gerapporteerd dat mensenrechten werden geschonden.²⁷ Amnesty International is een organisatie die een goede reputatie heeft op het

²⁷ Voor melding van de mensenrechtenschendingen in Libië, zie: Amnesty International, 'Q&A: Human rights and war in Libya' (versie 21 maart 2011), <https://www.amnesty.org/download/Documents/32000/mde190092011en.pdf> (28 maart 2018). Voor melding

gebied van mensenrechtenrapportage.²⁸ Wat de casussen zeer interessant maakt, is dat er naast humanitaire redenen ook allerlei andere belangen mee kunnen spelen. Libië ligt in een regio waarbij geweld en instabiliteit ook gevolgen hebben voor de Europese stabiliteit, vanwege bijvoorbeeld vluchtelingenstromen.²⁹ Saudi-Arabië maakte zich schuldig aan grove schendingen van mensenrechten tijdens de burgeroorlog in Jemen. Ook in eigen land werden mensenrechten geschonden.³⁰ Tegelijkertijd zijn de economische belangen erbij gediend om de relatie met het land goed te houden.³¹

In de conclusie worden tenslotte de kenmerken van het Nederlandse mensenrechtenbeleid uit de periode 1973 – 1989 vergeleken met die uit de periode 2010 – 2017. Welke verschillen en overeenkomsten zijn er te zien? Klopt het dat er inderdaad minder ruimte is gekomen voor de bevordering van de mensenrechten binnen het buitenlands beleid binnen de Nederlandse politiek, zoals wetenschappers beweren? Zijn er veranderingen zichtbaar in de wijze waarop de bevordering van de mensenrechten volgens de politiek zou moeten plaatsvinden?

van de mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië, zie: Amnesty International, *Spreken is zilver, zwijgen is goud. De gebrekkige Nederlandse inzet voor mensenrechtenverdedigers in Saudi-Arabië* (2015), p. 13: https://www.amnesty.nl/content/uploads/2015/11/spreken_is_zilver-zwijgen_is_fout.pdf?x25872. Dit nieuwsbericht komt 2015. De gevoerde debatten zijn geen directe reactie op dit rapport. Zoals echter uit het rapport blijkt, worden er in Saudi-Arabië al jarenlang geschonden.

²⁸ David P. Forsythe, *Human Rights in International Relations* (New York 2006) p. 393.

²⁹ In 2011 debatteerde de Kamer over Libië, zie voor een voorbeeld van een debat erover: *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 32623, nr. 4, *Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een Algemeen Overleg*.

³⁰ Amnesty International, *Spreken is zilver*, p. 13.

³¹ In het parlement werd er letterlijk over dit dilemma gesproken. Zie bijvoorbeeld: *Handelingen van de Tweede Kamer 2015 - 2016*, 32735, nr. 152. *Mensenrechten in het buitenlands beleid. Verslag van een algemeen overleg*.

Hoofdstuk 1: Het Nederlandse mensenrechtenbeleid 1973 – 1989

De bevordering van de mensenrechten werd tot één van de officiële doelstellingen van het Nederlandse buitenlands beleid verheven onder de kabinetten Den Uyl (1973 – 1977) en Van Agt I (1977 – 1981). In de jaren daarvoor was de aandacht voor mensenrechten steeds verder toegenomen, maar vanaf het aantreden van het Kabinet-Den Uyl kregen ze ook van de regering de volle aandacht en kan men pas spreken van een ‘volwassen’ mensenrechtenbeleid.³² Tijdens het Kabinet-Den Uyl waren het de PvdA-ministers Max van der Stoel (Buitenlandse Zaken) en Jan Pronk (Ontwikkelingssamenwerking) die elk op eigen wijze de bevordering van mensenrechten promootten. Onder het Kabinet-Den Agt kwam in 1979 de eerste mensennota uit die de bevordering van mensenrechten als doelstelling van het buitenlands beleid formeel vastlegde.³³ Dit hoofdstuk bevat een analyse van de opkomst van het mensenrechtenbeleid tot aan het jaar 1989.³⁴

De opkomst van het Nederlandse mensenrechtenbeleid

Na het aantreden van het Kabinet-Den Uyl maakte minister Van der Stoel al vroeg duidelijk dat mensenrechten hoger op de politieke agenda zouden verschijnen. Buitenlandse politiek zou niet enkel meer gericht zijn op belangenbehartiging. Integendeel, volgens de minister liet de regering zich leiden door ‘een sterk gevoelde internationale solidariteit en een actief normbesef’.³⁵ Dat het niet bij enkel woorden bleef, is uiteindelijk deels te danken aan de persoonlijke inbreng van de minister zelf.³⁶

Dictatoriale regimes in Griekenland en Portugal werden bijvoorbeeld door Van der Stoel in de NAVO ter discussie gesteld. Eveneens sprak hij zijn veto uit bij de vraag of er hechtere banden tussen het Spanje onder Franco en de NAVO zouden moeten komen. Verder legde de minister tijdens de Conferentie over Vrede en Veiligheid in Europa (CVSE) in 1975 grote nadruk op de bevordering van de mensenrechten en het agendapunt van de ‘Derde Mand’, wat ging over de samenwerking tussen Oost en West op humanitair gebied. Volgens de minister zou het succes van de conferentie afhangen

³² Diverse auteurs, zowel historici als politicologen, leggen in hun werken de nadruk op de regeringsperiode van het kabinet-Den Uyl en het Kabinet-Van Agt I. Vooral de historici besteden ook nog aandacht aan de voorperiode. Zie: Maarten Kuitenbrouwer, *De rol van de mensenrechten in het buitenlands beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur*, *BMGN*, 118 (2003) afl. 2, p. 179 - 192, aldaar p. 187. Ook Hilde Reiding zegt dat er consensus is omtrent onderzoekers dat er in Nederland pas rond halverwege de jaren zeventig een volwassen mensenrechtenbeleid is, zie: Hilde Reiding, *The Netherlands and the Development of International Human Rights Instruments* (Utrecht 2007) p. 16.

³³ Kuitenbrouwer, ‘De rol van de mensenrechten’, p. 182.

³⁴ Voor het jaar 1989 had het buitenlandbeleid voor een groot deel in het teken gestaan van de tegenstelling tussen Oost en West, die in dat jaar verdween. Bovendien signaleren diverse auteurs in de jaren negentig veranderingen in het mensenrechtenbeleid, die pas in het vorige hoofdstuk aan bod zullen komen. Om die reden wordt in dit hoofdstuk een beeld geschetst van het Nederlandse mensenrechtenbeleid tot aan dat jaar.

³⁵ Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 297.

³⁶ *Ibidem*, p. 297.

van de mate waarin concrete afspraken gemaakt zouden kunnen worden over een vrijer verkeer van ideeën, personen en informatie tussen Oost en West.³⁷

Het 'pronkstuk' van het Nederlandse mensenrechtenbeleid was de wijze waarop Nederland omging met de mensenrechtenschendingen in Chili, zo menen althans Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld. Tijdens de staatsgreep in Chili van september 1973 werd president Allende afgezet. In zijn plaats kwam de militaire dictatuur van Pinochet (1973 – 1990). Onder Pinochets bewind vonden grove mensenrechtenschendingen plaats, zoals verdwijningen, martelingen en buitengerechtelijke executies. Nederland reageerde geschokt op deze schendingen en economische en politieke middelen werden ingezet om deze schendingen te laten stoppen. Zo werd de hulpverlening aan Chili meteen beëindigd, de wapenleveranties werden stopgezet en handelscontacten werden opgezegd.³⁸ Het opkomen voor de mensenrechten prevaleerde tijdens deze kwestie volgens Baehr e.a. boven economische belangen en andere algemene beleidsdoelen.³⁹

Het beleid van het Kabinet-Den Uyl werd de maatstaf waaraan het mensenrechtenbeleid van volgende kabinetten werd gemeten.⁴⁰ Toch was Van der Stoep ook een realist: er zat volgens hem een grens aan het regeringsoptreden. Het was onmogelijk om overal in de wereld mensenrechten te verdedigen. Daarnaast had Nederland slechts beperkte invloed op het wereldtoneel. Het handelen van de regering moest in de eerste plaats effectief zijn. Hij was dan ook een voorstander van samenwerking met andere landen en was tegen eenzijdige economische sancties vanuit Nederland.⁴¹

Deze en andere principes werden verder uitgewerkt in de eerste nota die over het mensenrechtenbeleid verscheen. Dit gebeurde op verzoek van de Kamer onder het Kabinet-Van Agt I, dat het Kabinet-Den Uyl was opgevolgd. In deze nota, *De rechten van de mens in het buitenlands beleid*, werd nog eens bevestigd wat onder het vorige kabinet al was verklaard. De mensenrechten werden hierin door de Nederlandse regering gezien als 'een wezenlijk onderdeel van haar buitenlands beleid'. Het was volgens de nota niet toegestaan om selectief in het mensenrechtenbeleid te zijn. Ook onder het Kabinet-Den Uyl bestond dit principe al. Tegelijkertijd werd er ook nu op diverse plaatsen een voorbehoud gemaakt. Zo mocht de bevordering van de mensenrechten geen schade aan andere waarden en belangen toebrengen. Slechts in het uiterste geval kon worden overgegaan tot economische maatregelen zoals sancties.⁴² Deze kabinetsnota zou richtinggevend worden voor het Kabinet-Den Agt en alle kabinetten die volgden.⁴³

³⁷ Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 51 – 52.

³⁸ Haro Hielkema, 'Met twee maten' (versie 13 maart 2001), <https://www.trouw.nl/home/met-twee-maten~a349bf50/> (4 april 2018).

³⁹ Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 43 – 45, 72.

⁴⁰ Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', p. 132.

⁴¹ Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 297, 327.

⁴² *Ibidem*, p. 327-328.

⁴³ Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', p. 131 – 132.

Tussen de dominee en koopman

Het is de balans tussen het bevorderen van mensenrechten en het tegengaan van schendingen van deze rechten enerzijds en het nastreven van andere politieke, strategische en economische doelen anderzijds die het spanningsveld vormde voor de verschillende regeringen die het buitenlands beleid hebben vormgegeven. In de academische literatuur wordt eveneens uitgebreid aandacht besteed aan dit spanningsveld. Het overzichtswerk *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, en in andere literatuur zoals het boek van Hellema *Nederland in de wereld* en de dissertaties van Peter Malcontent en Floribert Baudet bieden goede handvaten om een beeld te schetsen van deze kwestie in het Nederlandse mensenrechtenbeleid en om zo aan te tonen dat het beeld dat Nederland altijd en overal voor de mensenrechten opkwam, niet klopt.

In sommige gevallen hadden mensenrechten duidelijk prioriteit boven andere belangen, zo laten de auteurs van *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* zien. Dit was het geval in de eerdergenoemde kwestie rond de Chileense staatsgreep. Een ander voorbeeld is toen China in 1989 de demonstraties op het Tianamenplein gewelddadig onderdrukte waarna Nederland andere buitenlandse doelen even liet varen ten behoeve van de mensenrechten. Een bezoek van Koningin Beatrix werd uitgesteld, economische maatregelen werden door Nederland ingesteld en initiatieven in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties werden ondernomen.⁴⁴ Voorbeelden als deze laten zien dat mensenrechten voor de Nederlandse regering van belang waren.

Er zijn echter andere voorbeelden te noemen waarbij mensenrechten het onderspit moesten delven ten behoeve van economische en politieke beleidsdoelen. Zo was de Nederlandse regering, volgens de auteurs, na de Argentijnse militaire coup van 1976 eerder gericht op de grote Nederlandse economische belangen in het land dan op de bevordering van de mensenrechten.⁴⁵ Onder het Argentijnse militaire regime vonden grove mensenrechtenschendingen plaats, maar de Nederlandse regering besteedde er geen aandacht aan. Op deze manier stak de Nederlandse reactie schril af ten opzichte van de reactie op de Chileense staatsgreep in 1973.⁴⁶ In plaats van dat er sancties werden ingesteld, steeg de Nederlandse import uit Argentinië zodanig dat Nederland het belangrijkste bestemmingsland van Argentinië werd.⁴⁷ Politieke overwegingen speelden een rol bij de Nederlandse houding richting de Sovjet-Unie. Nederland vertegenwoordigde in Moskou namelijk de Israëliëse belangen. Mede om die reden was Nederland richting de Sovjet-Unie voorzichtig met het aan de kaak stellen van mensenrechtenschendingen. Anders zouden immers, zo was het idee, de Israëliëse belangen worden geschaad.⁴⁸

⁴⁴ Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 168.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 23-24.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 23.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 222.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 140 – 147.

Meer dan eens was de grens tussen mensenrechten en eigen belang niet even helder. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de dissertaties van Malcontent en Baudet. Beide auteurs onderzochten de Nederlandse reactie op mensenrechtenschendingen in respectievelijk de Derde Wereld en Oost-Europa. Tijdens de jaren zeventig werden mensenrechten langzaam een doel op zich, zo concludeert Malcontent. Het verminderen van de ontwikkelingshulp aan het niet-communistische Pakistan door het Kabinet-Van Agt vanwege de slechte mensenrechtensituatie in het land is hier een voorbeeld van.⁴⁹ Malcontent meent echter ook dat humanitaire redenen bij lange na niet de enige overwegingen waren om al dan niet op te treden bij mensenrechtenschendingen. Meer dan eens waren het economische of politieke belangen en emoties die de Nederlandse besluitvorming meer beïnvloedden dan de ernst van de schending.⁵⁰

Baudet onderzocht de Nederlandse reactie op mensenrechtenschendingen in communistische landen gedurende de jaren zeventig en tachtig.⁵¹ Als een land een relatief vrij onafhankelijke koers ten opzichte van Moskou kon varen, zo luidt Baudets conclusie, werd het niet of nauwelijks aangesproken op de mensenrechtenschendingen die in het land plaatsvonden.⁵² Men hoopte, in het geval van Polen, dat het bewind dan zo stand kon houden. In het geval van Joegoslavië hoopte de Nederlandse regering dat het land als buffer kon optreden tussen de Warschaupactlanden en de NAVO-landen.⁵³ Nederland sprak vaak een land als Tsjechoslowakije aan op de mensenrechtenschendingen. De controle vanuit Moskou op het land was groot en Nederland hoopte dat het land gebruikt kon worden om Moskou via Praag te straffen.⁵⁴

Baudet wijst erop dat er bij de Nederlandse regering het achterliggende idee heerste dat respect voor mensenrechten en het zelfbeschikkingsrecht onverenigbaar waren met het communisme. Als er maar voldoende druk zou worden opgelegd, zou uiteindelijk in de Oost-Europese landen een meer democratische staatsvorm ontstaan. Volgens hem duidt onder meer dit gegeven erop dat vaak anticommunisme en politiek-strategische redenen achter de bevordering van mensenrechten zaten.⁵⁵

⁴⁹ Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 238.

⁵⁰ Voor Baudet: Baudet, *'Het heeft onze aandacht'*, p. 261, voor Malcontent: Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 238 – 243.

⁵¹ Baudet beschrijft uitvoerig de binnenlandse situatie in de communistische landen, zie bijvoorbeeld voor de situatie in Tjechoslowakije: Baudet, *'Het heeft onze aandacht'*, p. 178, of Joegoslavië: Baudet, *'Het heeft onze aandacht'*, p. 218. Vaak waren het dissidenten die het moesten ontgelden. Er werden grote politieke processen tegen hen gevoerd en ze kregen lange gevangenisstraffen.

⁵² *Ibidem*, p. 261.

⁵³ Zie voor Polen, Baudet, *'Het heeft onze aandacht'*, p. 169 – 172. Baudet wijst er ook op dat toen de controle vanuit Moskou in Polen toenam, de Nederlandse kritiek ook toenam. De Westerse bereidheid om Joegoslavië bijvoorbeeld kredieten te verlenen verminderde toen de bufferfunctie van het land niet langer meer cruciaal werd geacht. Voor Joegoslavië: Floribert Baudet, Baudet, *'Het heeft onze aandacht'*, p. 246 – 250.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 209 – 211.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 256 – 258.

Volgens Maarten Kuitenbrouwer was de bevordering van de mensenrechten gedurende de jaren zeventig een meer zelfstandige doelstelling van de Nederlandse regering dan Malcontent en Baudet beweren. In een artikel wijst Kuitenbrouwer erop dat de desintegratie van het Oostblok uiteindelijk het zelfbeschikkingsrecht en de democratische rechtsstaat opleverde. Op deze manier leverde het bevorderen van de mensenrechten, met anticommunisme als doel, uiteindelijk inderdaad groter respect voor mensenrechten op. Hij ziet in dit verband geen tegenstelling tussen anticommunisme als doel en mensenrechten als middel.⁵⁶

Hoewel Kuitenbrouwer in dit specifieke geval gelijk mag hebben en wellicht de grens tussen mensenrechten en andere overwegingen door Baudet iets te sterk is getrokken, gaat Kuitenbrouwer op veel andere argumenten van Baudet en Malcontent niet in. Zo gaat Kuitenbrouwer eraan voorbij dat Nederland bepaalde communistische landen niet aansprak op de mensenrechtenschendingen en gaat hij ook voorbij aan de verschillende factoren die door Malcontent in zijn dissertatie worden genoemd. Voor beide conclusies is dus wat te zeggen. Als Nederland geconfronteerd werd met buitenlandse mensenrechtenschendingen, speelden geregeld andere overwegingen een rol dan humanitaire redenen alleen. Deze economische of politieke redenen hadden vaak een grote invloed op de besluitvorming. Tegelijkertijd is het desondanks duidelijk dat mensenrechten een steeds belangrijkere rol gingen spelen in het Nederlands buitenlands beleid. Zowel in woorden als in daden ging Nederland steeds meer belang hechten aan de mensenrechten.⁵⁷

Verkiezingsprogramma's van 1977

De verkiezingsprogramma's uit 1977 laten goed zien welk belang er door de politieke partijen werd gehecht aan de bevordering van de mensenrechten. Deze focus is bijvoorbeeld terug te vinden in de programma's van de drie grootste partijen van die tijd, te weten de VVD, het CDA en de PvdA. Vooral bij de PvdA is de focus op de mensenrechten het grootst. Typerend voor deze invalshoek van de PvdA is bijvoorbeeld een passage uit de inleiding over de inkomensverdeling. Onomwonden werd verteld dat de eerste prioriteit van de partij ligt bij de mensen in de Derde Wereld die 'afgrijselijk arm' zijn. Pas daarna gaat men in op de Nederlandse inkomensongelijkheid.⁵⁸

Ook in het hoofdstuk over het buitenlands beleid van de PvdA is deze focus te zien. Het hoofdstuk somde de PvdA een lijst doelstellingen op waaraan de gehele buitenlandse- en defensiepolitiek van Nederland zou moeten worden getoetst. Naast het feit dat Nederland volgens de partij een 'aktieve vredespolitiek gebaseerd op een mondiale solidariteit en de internationale

⁵⁶ Kuitenbrouwer, 'De rol van de mensenrechten', p. 189.

⁵⁷ Zie: Baudet, 'Het heeft onze aandacht', p. 253; Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands*, p. 218; Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 238 – 243.

⁵⁸ Partij van de Arbeid, *Voorwaarts... Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977*, p. 9: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5ac9767a497>.

rechtsorde' moest voeren, kwam bij de PvdA expliciet de bescherming van de rechten van de mens terug.⁵⁹

Ook het CDA was uitgesproken. Voor het CDA moest het buitenlands beleid getypeerd worden door zowel 'het vestigen en versterken van een internationale rechtsorde', als 'solidariteit met mensen en volken die verdrukt worden, armoede lijden of op enig andere wijze tussen wal en schip dreigen te raken.'⁶⁰ Net zoals de PvdA leek dus ook het CDA te menen dat bij de buitenlandse politiek humanitaire redenen de prioriteit moesten hebben, boven politieke of economische overwegingen.

De VVD week hier enigszins van af en legde meer focus op eigen land en bondgenoten. Alle drie de verkiezingsprogramma's ademen de sfeer van de bipolaire orde uit die bestond ten tijde van het schrijven van de programma's. Waar het CDA echter redelijk kritisch stond ten opzichte van bijvoorbeeld de (nucleaire) wapenwedloop en de PvdA zelfs de NAVO en het Warschaupact wilde opheffen,⁶¹ dacht de VVD het meest in termen van machtsblokken, zo blijkt al uit de eerste zin van het programma: 'De vrije westerse samenleving is het waard verdedigd te worden.'⁶² Later in het programma was de VVD net zo helder: 'Ons land dient zich duidelijk en bewust deel van de vrije westelijke wereld te blijven beschouwen en gedragen.'⁶³

Volgens de VVD was het 'de zorg voor vrijheid en veiligheid' die de basis moest zijn van het buitenlands beleid. 'Behoud en versterking van de geestelijke waarden, de welvaart en het welzijn dienen door het buitenlandse beleid te worden bevorderd,' aldus de partij. Van daaruit speelden de mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking zeker een rol, wat blijkt uit het feit dat 'versterking van de internationale rechtsorde' en 'verhoging van het welvaartspeil van de landen van de derde wereld' belangrijke onderdelen waren van het gewenste VVD-buitenlandbeleid.⁶⁴ Waar de titels van de hoofdstukken van het buitenlands beleid van de PvdA en het CDA echter blijken te geven van een nadruk op ideële drijfveren met respectievelijk 'eerlijk delen in de wereld' en 'verantwoordelijkheid voor de wereld' lijkt de VVD met de titel: 'vrijheid en veiligheid' toch vooral gericht te zijn op de eigen vrijheid en veiligheid.

Toch liet ook de VVD, net zoals de PvdA en het CDA, in het programma weten de eerbiediging van mensenrechten zeer belangrijk te vinden. Ze beloofden in het verkiezingsprogramma dan ook

⁵⁹ PvdA, *Voorwaarts...*, p. 74.

⁶⁰ CDA, *Niet bij brood alleen. CDA-verkiezingsprogramma 1977 – 1981*, p. 62: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5ac64dc6ec0>.

⁶¹ Voor de CDA: CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 62. Voor de PvdA: PvdA, *Voorwaarts...*, p. 81.

⁶² CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 54; PvdA, *Voorwaarts...*, p. 74; VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 14: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db35e403c7> Er is gebruik gemaakt van een tekstversie van het VVD-programma, het was niet mogelijk om het originele document te achterhalen. Paginanummering kan in het oorspronkelijke programma verschillen.

⁶³ VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 15.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 14.

actief voor deze rechten op te komen waarbij het principe van non-selectiviteit werd gehandhaafd.⁶⁵ De VVD zei zich 'niet te laten verleiden tot selectieve verontwaardiging,' maar keurde 'iedere schending van deze rechten gelijkkelijk [af].'⁶⁶ Het CDA vond dat Nederland 'overal, geen land uitgezonderd, [moet] opkomen voor de ontrechten en geknechten.'⁶⁷ Enige selectiviteit leek er desondanks wel te bespeuren, als bijvoorbeeld bij de PvdA expliciet werd genoemd dat men steun wil verlenen aan socialistische partijen in landen waar 'belangrijke politieke verschuivingen gaande of te verwachten zijn'.⁶⁸ Desondanks waren de partijen in hun programma's helder: mensenrechten zijn een zeer belangrijk onderdeel van het buitenlands beleid.

De PvdA leek op de meeste onderdelen op het gebied van mensenrechten het meest progressief te zijn, waarbij de VVD het meest terughoudend was en het CDA er tussenin zat. Zo leek de PvdA het meest bereid om desnoods in zijn eentje ten strijde te trekken tegen mensenrechtenschendingen, eventueel met het instellen van sancties. Zo wilde die partij dat 'Nederland binnen en buiten de VN de apartheid volstrekt [blijft] afwijzen en bereid [is] hieraan politieke, financiële en economische consequenties te verbinden.'⁶⁹ Kennisoverdracht, levering, aankoop of investeringen in Rhodesië, Zuid-Afrika en Chili moeten worden tegengegaan, 'zolang in die landen de bevolking wordt onderdrukt.'⁷⁰ '[Wapen]leveranties aan landen die de mensenrechten schenden worden verboden,' zo wilde de PvdA.⁷¹ Het CDA zei steun te willen geven aan sanctieresoluties vanuit de VN-Veiligheidsraad.⁷² Over enkelzijdige sancties instellen werd niet gerept.

In het VVD-programma werd niet over sancties gesproken en als men zou reageren op sancties, had een multilaterale aanpak hierbij de voorkeur. Dit 'gezien het wijd verbreid voorkomen van die schendingen en de beperkte mogelijkheden van eenzijdige actie daartegen'.⁷³ Ook het CDA deelde deze voorkeur, hoewel mensenrechten wel altijd aan de orde gesteld moeten worden in de 'noodzakelijke omgang en samenwerking met totalitaire en niet-democratische staten'.⁷⁴

Tenslotte maakten het CDA en de PvdA ook een connectie tussen ontwikkelingshulp en de mensenrechten. Zo kwam er dus ook enig preventief beleid naar voren in de programma's. Dit hield

⁶⁵ VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 14; PvdA, *Voorwaarts...*, p. 74; De CDA noemt de term 'rechten van de mens' of 'mensenrechten' het minst, en heeft het eerder over '(...) solidariteit met wat arm is een geen voldoende bescherming geniet (...) en '(...)opkomen voor de onrechten en geknechten.' Zie CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 6, 62.

⁶⁶ VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 14.

⁶⁷ CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 62.

⁶⁸ PvdA, *Voorwaarts...*, p. 87.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 80.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 75.

⁷¹ *Ibidem*, p. 80.

⁷² CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 58.

⁷³ VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 14.

⁷⁴ CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 56, 58.

in dat er voorwaarden geschapen zouden moeten worden waarbinnen nieuwe mensenrechtenschendingen voorkomen zouden kunnen worden.⁷⁵ Het CDA wilde bijvoorbeeld 'ontwikkelingen die duiden op behoud, uitbouw en vergroting van de democratische krachten' in Spanje, Portugal en Griekenland ondersteunen. Daarnaast wilde de partij ontwikkelingshulp concentreren op onder meer landen die 'ernst maken met het eerbiedigen van de rechten van de mens'.⁷⁶ De PvdA zei dat hulpverlening 'mede ten goede [dient] te komen aan de bevordering en handhaving van de Rechten van de Mens'.⁷⁷ Bij de VVD was ontwikkelingshulp voornamelijk gericht op armoedebestrijding.⁷⁸

Conclusie

Vanaf de jaren zeventig groeide de bevordering van de mensenrechten uit tot een centraal onderdeel van het Nederlandse buitenlands beleid. Bij monde van bijvoorbeeld minister Van der Stoep werd verklaard dat de regering werd gedreven door internationale solidariteit en dat alle schendingen gelijkelijk moesten worden afgekeurd. Ook uit de verkiezingsprogramma's, in het bijzonder die van de PvdA en het CDA, blijkt deze insteek. Diverse voorbeelden laten zien dat ook in daden Nederland actief was op het gebied van de mensenrechten.

Diverse kenmerken karakteriseerden het mensenrechtenbeleid. Ten eerste was het Nederlandse mensenrechtenbeleid, hoewel er enige aandacht was voor preventief beleid, voornamelijk reagerend beleid: er werd gereageerd op concrete schendingen van de rechten van de mens. Ten tweede was weliswaar verklaard dat een eenzijdige aanpak vanuit Nederland niet de voorkeur had, toch zijn er diverse voorbeelden te noemen waar Nederland wel in zijn eentje optrad en bleek ook uit de verkiezingsprogramma's dat volgens de partijen Nederland desnoods bereid moest zijn om alleen te handelen. Ten derde waren humanitaire redenen zeker niet de enige overwegingen voor besluitvorming. In het Kabinet-Den Uyl, maar ook in de kabinetten die volgden was er een continu afwegen van belangen en doelen, waarbij de mensenrechten ook meer dan eens het onderspit moesten delven. Desondanks groeiden de mensenrechten uit tot een centrale doelstelling van het buitenlands beleid.

⁷⁵ Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 241.

⁷⁶ CDA, *Niet bij brood alleen*, p. 58, 59.

⁷⁷ PvdA, *Voorwaarts...*, p. 76.

⁷⁸ VVD, *Vrijheid werk samenwerking*, p. 16.

Hoofdstuk 2: De rol van de bevordering van de mensenrechten in verkiezingsprogramma's

Na de verkiezingen van 2010 en 2012 was er sprake van een breed palet aan politieke partijen in de Tweede Kamer. Partijen met veel verschillende ideeën over de toekomst van Nederland. Welke plaats gaven deze partijen aan de bevordering van de mensenrechten in het buitenlands beleid in hun verkiezingsprogramma's? Dat is de vraag die in dit hoofdstuk centraal staat. Het eerste hoofdstuk liet diverse kenmerken zien van het mensenrechtenbeleid van de jaren zeventig en tachtig. Tegen die kenmerken zullen de conclusies uit dit en het volgende hoofdstuk worden afgezet.

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden een aantal beweringen uit de academische literatuur aangehaald. Auteurs zoals Baehr e.a., Malcontent en Hellema signaleren een aantal veranderingen in het mensenrechtenbeleid van de jaren negentig. Om richting te geven aan het onderzoek is het van belang deze geconcludeerde ontwikkelingen eerst kort uiteen te zetten. In het tweede deel van dit hoofdstuk en het derde hoofdstuk van deze scriptie wordt vervolgens onderzocht of er op basis van het bronnenmateriaal voldoende grond is om te stellen dat deze ontwikkelingen zich in de periode na 2010 laten zien.

Het tweede deel van het hoofdstuk bevat een analyse van de verkiezingsprogramma's van alle politieke partijen die ook daadwerkelijk zetels hebben gewonnen bij de verkiezingen. Enkel deze partijen zijn immers onderdeel van het parlement. Zowel verkiezingsprogramma's uit 2010 als 2012 zijn hierbij gebruikt. Gezien de korte periode waarin deze programma's elkaar opvolgden, is er in het algemeen niet gekeken naar verschillen tussen de programma's en is er in de tekst niet gespecificeerd uit welk jaar het verkiezingsprogramma komt. Uiteraard is in de voetnoten wel te vinden welk verkiezingsprogramma precies is gebruikt.

Veranderingen volgens literatuur

Minder plaats voor mensenrechten?

Allereerst wordt in de literatuur gesteld dat in de jaren negentig het eigenbelang meer prioriteit kreeg in het buitenlands beleid vergeleken met de tijd daarvoor. Hellema stelt dat toen er in de jaren negentig in de Oost-Aziatische groeilanden, zoals Singapore, grote economische groei plaatsvond, de toon waarmee op de mensenrechtenschendingen werd gereageerd milder werd of enkel binnenskamers werd geuit. Het kritische geluid kwam pas weer toen in de tweede helft van de jaren negentig de economische groei stagneerde. Ten opzichte van het Midden-Oosten stelde Nederland zich eveneens terughoudend op. Nederland was immers economisch afhankelijk van deze veelal

ondemocratische regimes.⁷⁹ Hellema wijst ook op een beleidsnota uit 1995 waarin duidelijk staat dat nationale belangen een centrale plaats hebben in het buitenlands beleid. Overigens meent hetzelfde document dat een goed functionerende internationale orde waarin mensenrechten worden gerespecteerd ook van nationaal belang zou zijn.⁸⁰ Ook Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld signaleren een vernieuwde nadruk op het begrip 'nationaal belang' sinds de jaren tachtig en ze komen tot de conclusie dat de politiek, onder andere om die reden, minder uitgesproken is over de mensenrechten dan in de tijd daarvoor.⁸¹

Kuitenbrouwer nuanceert de conclusie van Baehr e.a. Hij meent dat er in Nederland continu aandacht voor de mensenrechten was. Zo wijst Kuitenbrouwer op de vele bijdragen van Nederland aan militaire missies in de jaren negentig. Hij noemt het 'hoge mensenrechtengehalte' van de menings- en besluitvorming voorafgaand aan de Nederlandse inzet in Srebrenica en wijst op het feit dat naast de missie in Srebrenica, Nederland rond dezelfde tijd een bijdrage leverde aan redelijk geslaagde VN-vredesoperaties in Cambodja, Haïti en in het grensgebied tussen Ethiopië en Eritrea. Later deed Nederland ook mee aan de NAVO-interventie tegen Servië vanwege de mensenrechtenschendingen in Kosovo. Bij diverse van bovenstaande missies vormden mensenrechten de hoofddoelstelling. Ze waren immers bedoeld om democratische verkiezingen mogelijk te maken.⁸²

Kuitenbrouwer heeft hier zeker een punt. In het overzichtswerk van Baehr e.a. blijven militaire missies buiten beschouwing, terwijl deze zeker gedeeltelijk worden gemotiveerd uit het opkomen tegen mensenrechtenschendingen. Malcontent en Baudet geven de missies als voorbeelden waarin Nederland zich inzet voor de internationale rechtsorde (waarbij respect voor mensenrechten is inbegrepen) en wijzen erop dat een deel van de missies waaraan Nederland deelnam plaatsvonden in gebieden die niet of nauwelijks een bedreiging vormden voor de directe veiligheid van Nederland.⁸³ Deze gegevens kunnen ook als argumenten gelden voor Kuitenbrouwers conclusie van blijvende aandacht voor de mensenrechten gedurende de jaren negentig.

Tegelijkertijd moet niet worden vergeten dat, zoals in het beleidsdocument gebeurt, een goed functionerende internationale orde expliciet werd verbonden met het nationaal belang. Malcontent en Baudet concluderen dat de Nederlandse regering met name aan het eind van de

⁷⁹ Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 378 – 383.

⁸⁰ Reiding, *The Netherlands and the Development of International Human Rights Instruments*, p. 15.

⁸¹ Overigens zetten ze hier tegelijkertijd een kanttekening bij met voorbeelden uit de jaren negentig en begin eenentwintigste eeuw, zoals de vestiging van het Internationaal Strafhof en Joegoslaviëtribunaal in Nederland, zie: Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 234.

⁸² Kuitenbrouwer, 'De rol van de mensenrechten', p. 183, 188.

⁸³ Peter Malcontent en Floribert Baudet, 'The Dutchman's burdens? Nederland en de internationale rechtsorde in de twintigste eeuw' in: Bob de Graaff, Duco A. Hellema en Bert van der Zwan, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) p. 69-99, aldaar p. 69.

twintigste eeuw de bevordering van de internationale rechtsorde steeds vaker leek te gebruiken om haar prestige in de wereld te vergroten. Dit kwam niet alleen tot uiting in de Nederlandse deelname aan vredesmissies gedurende de jaren negentig, maar ook in bijvoorbeeld het enthousiasme waarmee minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen in 1998 een zetel in de VN-Veiligheidsraad voor Nederland probeerde te bemachtigen.⁸⁴

Baehr e.a. en Hellema signaleren een grotere nadruk op het eigen belang in de jaren negentig. Andere auteurs nuanceren deze conclusie en menen dat er gedurende de jaren negentig blijvende aandacht was voor de mensenrechten. Meer dan eens kwam dit tot uiting in Nederlandse deelname aan vredesmissies, maar ook in Nederlandse activiteiten aan meer institutionele zijde. De vestiging van het Joegoslaviëtribunaal in Nederland en de vorming van het Internationale Strafhof werden door Nederland gepromoot. Er werd een eigen 'mensenrechtenambassadeur' benoemd en een overkoepelende Directie Vredesopbouw en Mensenrechten opgericht.⁸⁵ Tegelijkertijd concluderen ook Malcontent en Baudet dat het promoten van de internationale rechtsorde meer dan voorheen verbonden was met het eigen nationaal belang en eigen prestige. Nederland had naam gemaakt als voorvechter van mensenrechten en leek deze reputatie kracht bij te willen zetten.⁸⁶

'Reagerend' beleid onder druk, 'preventief' beleid in opkomst

Er kan nog een andere oorzaak worden gegeven voor het feit dat Baehr e.a. een verminderende aandacht voor mensenrechten signaleren. Baehr e.a., maar ook andere wetenschappers, richten zich in hun werk voornamelijk op het 'reagerende' beleid van de regering.⁸⁷ Hiermee wordt bedoeld dat enkel het optreden van de regering tegen concrete mensenrechtenschendingen ter sprake komt.⁸⁸

Sinds de jaren negentig is echter een mentaliteitsverandering zichtbaar, aldus Malcontent in *Op kruistocht in de Derde Wereld*. Op het ministerie zou men namelijk grotere waarde zijn gaan hechten aan zogenaamde voorwaardenscheppende activiteiten. Er zou meer aandacht zijn komen te liggen op het gebruik van ontwikkelingshulp als instrument om in landen specifieke voorwaarden te scheppen waardoor mensenrechtenschendingen voorkomen konden worden, in plaats van dat er op bestaande schendingen werd gereageerd. Preventief beleid zou de nadruk hebben gekregen.

⁸⁴ Malcontent, Baudet, 'The Dutchman's burden?', p. 98 – 99. Ook Hellema komt tot een gelijksoortige conclusie wanneer hij bijvoorbeeld schrijft dat bij het ingrijpen in Joegoslavië vaak ook het streven naar invloed een rol speelde, zie Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 386.

⁸⁵ Malcontent, Baudet, 'The Dutchman's burden?', p. 69 – 70.

⁸⁶ Malcontent en Baudet noemen als voorbeelden de vredesmissies en het feit dat toenmalig minister van Aartsen een Nederlandse zetel in de VN-Veiligheidsraad wilde bemachtigen. Zie: Malcontent, Baudet, 'The Dutchman's burden?', p. 98 – 99.

⁸⁷ Malcontent schrijft expliciet in de inleiding dat zijn studie zich voornamelijk op het 'reagerende' beleid richt. Zie: Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 15. Het 'reagerende beleid' heeft ook de sterke focus van het onderzoek van Baudet. Zie voor conclusies daarover onder andere: Baudet, *Het heeft onze aandacht*, p. 260 – 264.

⁸⁸ Deze definitie gebruikt Peter Malcontent, zie: Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*, p. 15.

Malcontent wijst hierbij op twee nota's uit de jaren negentig, waarin bijvoorbeeld werd onderstreept dat Nederland moet blijven bijdragen aan democratiseringsprocessen, 'niet in de laatste plaats omdat een democratische rechtsorde de beste waarborg is voor de naleving van de vrijheidsrechten.'⁸⁹ Een mensenrechtenpolitiek die vooral bestond uit het aanspreken van landen die zich schuldig maken aan mensenrechtenschendingen, zou dus volgens Malcontent steeds meer plaats maken voor een politiek waarin schendingen bij voorbaat worden geprobeerd te voorkomen. Dit maakte het mensenrechtenbeleid echter minder 'zichtbaar', omdat er geen concrete reacties van de Nederlandse regering te zien waren.

Multilaterale aanpak

Een andere ontwikkeling die wordt genoemd door Baehr e.a. is dat Nederland in toenemende mate in multilateraal verband reageert op mensenrechtenschendingen, in plaats van in bilateraal verband. Dit is bijvoorbeeld te zien aan het dalende aantal interventies van Nederland in de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties, maar de toename van het aantal gezamenlijke EU-interventies.⁹⁰ Al in de Mensenrechtannota uit 1979 werd er gepleit voor een multilaterale aanpak bij mensenrechtenschendingen. Nederland is immers slechts een klein land met beperkte invloed en een reactie van meerdere landen legt meer gewicht in de schaal. Desondanks zorgde een multilaterale aanpak er meer dan eens voor dat Nederland moest inbinden en minder kritisch kon zijn dan men van tevoren had gehoopt. Zo zocht Nederland in de jaren tachtig tevergeefs naar buitenlandse partners om samen een olie-embargo op Zuid-Afrika te plaatsen.⁹¹

Een nog sterker voorbeeld vindt men in de jaren negentig. Het lukte maar steeds niet om China via een gezamenlijke EU-resolutie aan te spreken op de mensenrechtenschendingen. Toen Nederland in 1997 voorzitter was van de EU probeerde de Nederlandse regering zelf een gemeenschappelijk EU-standpunt te formuleren. Het ontbrak echter aan steun van de EU-lidstaten en Nederland moest teleurgesteld de strijd staken. Waar Nederland in 1976 nog een eigen standpunt over de Chileense schendingen kon formuleren, moest Nederland zich twintig jaar later conformeren aan het EU-standpunt, zo concluderen Baehr e.a.⁹² Malcontent is hetzelfde standpunt toegedaan. Hij geeft aan dat de Nederlandse beleidsstandpunten op het gebied van de buitenlandse politiek zouden kunnen verwateren, vanwege de steeds nauwere samenwerking met andere lidstaten. Om een dergelijk besluit te kunnen nemen is de goedkeuring nodig van alle lidstaten en daardoor is een besluit bij voorbaat een politiek compromis. Soms betekende dit dat Nederland moest opschuiven en meer prioriteit moest geven aan bevordering van de mensenrechten, maar ook

⁸⁹ *Ibidem*, p. 241.

⁹⁰ Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, 225 – 226.

⁹¹ *Ibidem*, p. 223 – 224.

⁹² *Ibidem*, p. 224 – 225.

het tegenovergestelde kon gebeuren: Nederland moest water bij de wijn doen ten gunste van de economische en politieke belangen van andere lidstaten.⁹³

Jaren 2010 - 2017: De verkiezingsprogramma's

De drie bovenstaande ontwikkelingen zouden volgens de literatuur er toe hebben geleid dat de zichtbaarheid van het Nederlandse mensenrechtenbeleid in de loop van de jaren negentig is verminderd. In het vervolg van het onderzoek worden deze ontwikkelingen als aannames genomen en wordt onderzocht in hoeverre het klopt voor de jaren 2010 - 2017. Komt uit het primair bronnenonderzoek ook naar voren dat er een vernieuwde nadruk op het Nederlandse eigenbelang zou zijn? Had het preventief beleid het reagerend mensenrechtenbeleid verdrongen? Komt ook uit het primair bronnenonderzoek naar voren dat de partijen in plaats van een bilaterale aanpak een multilaterale aanpak waren gaan voorstaan? Eerst worden er wat algemene observaties gedaan over de verkiezingsprogramma's en het buitenlands beleid. Daarna zal dieper ingegaan worden op de rol van de mensenrechten in de programma's.

Kenmerken verkiezingsprogramma's

Voordat gekeken wordt naar het buitenlands beleid is het allereerst van belang te signaleren dat in vrijwel alle verkiezingsprogramma's een algemeen crisisgevoel werd gepresenteerd. Uiteraard verschilden de benoemde crises naar gelang de kleur van de politieke partij. Waar een partij als de VVD bijvoorbeeld uit de hand gelopen overheidsfinanciën en binnenlandse onveiligheid als grote problemen zag, legde een partij als de Partij voor de Dieren bijvoorbeeld de focus op het gebrek aan duurzaamheid.⁹⁴ De Partij van de Arbeid vond dat Nederland zich klaar moest maken voor de vergrijzing en dat er een nieuw solidariteitsgevoel moest komen, en 50PLUS waarschuwde dat ouderen volledig in de steek werden gelaten.⁹⁵ Wat de problemen ook waren, en met welke urgentie deze problemen ook werden benoemd, de partijen waren het over één ding eens: in deze tijd kwam het er op aan. Er moest in Nederland grondig iets veranderen, en wel nu.⁹⁶

⁹³ Malcontent, 'Nederland en de mensenrechten', p. 150 – 151.

⁹⁴ Voor de VVD, zie: VVD, *Orde op zaken. Verkiezingsprogramma 2010 – 2014*, p. 5: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31eb0408738>. Voor de PvdD, zie: Partij voor de Dieren, *Hou vast aan je idealen. Laat ze niet wegcijferen. Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren. Tweede Kamerverkiezingen 2012*, p. 3: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045be7751c17>.

⁹⁵ Voor de PvdA, zie: Partij van de Arbeid, *Iedereen telt mee. De kracht van Nederland. PvdA verkiezingsprogramma 2010*, p. 5: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31ea46d5729>. Voor 50PLUS, zie: 50PLUS, *Verkiezingsprogramma 2012 – 2017. 50 PLUSPUNTEN*, p. 3: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5046082185423>.

⁹⁶ In vrijwel alle verkiezingsprogramma's wordt dit duidelijk. Bijvoorbeeld: 'De ouderen krijgen op 12 september een éénmalige kans. Die moeten we met beide handen aangrijpen.' Zie 50PLUS, *50 PLUSPUNTEN*, p. 3. 'Als we niet snel tot andere beleidskeuzes komen, brengt dit komende generaties in onoverkomelijke problemen.' Zie: Partij voor de Dieren, *Recepten voor mededogen en duurzaamheid. Verkiezingsprogramma*

Wat betreft het buitenlandbeleid in het algemeen is het van belang te signaleren dat vrijwel elk verkiezingsprogramma de constatering bevatte dat Nederland onlosmakelijk met de rest van de wereld was verbonden. Een wereld die ook te maken had met diverse problemen, die door de globalisering Nederland direct konden raken.⁹⁷ Vanwege de grensoverschrijdende problemen in de wereld en de relaties tussen Nederland en het buitenland, kon Nederland niet anders dan internationaal actief zijn, zo luidde de conclusie van verreweg de meeste partijen.⁹⁸ Eigenlijk leek enkel de PVV hier van af te wijken.⁹⁹

De partijen onderbouwden deze constatering onder andere met economische redenen. Zo noemden partijen bijvoorbeeld dat de Nederlandse welvaart voor het grootste gedeelte afhing van het buitenland. De VVD schreef dit in het verkiezingsprogramma, maar ook een partij als GroenLinks noemde het belang van de export voor de welvaart.¹⁰⁰ Daarnaast werden er ook andere redenen, bijvoorbeeld op het gebied van veiligheid en klimaat, genoemd. Zo schreef de ChristenUnie dat ze ‘weten dat onrust, oorlog, terrorisme en spanningen tussen landen of bevolkingsgroepen niet zomaar aan ons voorbij gaan. Dit vraagt om een actieve houding van Nederland op het internationale toneel.’¹⁰¹

Volgens het CDA waren de uitdagingen in deze wereld ‘te groot om binnen Nederland alleen aan te pakken.’ Het CDA constateerde dat Nederland sterk verweven was ‘met het buitenland en onze welvaart en de banen van de Nederlanders gediend [waren] met een internationaal actieve houding.’¹⁰² Volgens de partijen was het in het eigen belang van Nederland om actief te zijn op het internationale toneel. Nederland had gewoonweg geen andere keuze. Zoals GroenLinks het

Partij voor de Dieren Tweede Kamerverkiezingen 2010, p. 5: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333fdee6eb6>. ‘De keuze die 9 juni voor ons ligt is een simpele: nog verder de multiculturele afgrond in of herstel van onze traditionele normen en waarden.’ Zie: Partij voor de Vrijheid, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010 – 2015*, p. 7: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333c0b343fc>.

⁹⁷ Het CDA constateerde bijvoorbeeld: ‘Globalisering betekent dat alles wat er in de wereld gebeurt, ons hier in Nederland raakt. Buitenland is binnenland en andersom.’ Zie: CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 – 2015. Slagvaardig en samen*, p. 87: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31f8f4f2d9e>.

⁹⁸ In diverse verkiezingsprogramma’s werden wereldproblemen benoemd. Zo zegt de SGP: ‘Falende staten, gewapende conflicten, natuurrampen, voedselcrisis, watercrisis, armoedecrisis en machts crisis versterken elkaar.’ Zie SGP, *Daad bij het Woord: de SGP stáát ervoor! – Verkiezingsprogramma SGP 2010 – 2014*, p. 58: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3326b862929>, 58. Ook in het SP-programma werden verschillende wereldproblemen benoemd. Zie: SP, *Een beter Nederland voor minder geld. Verkiezingsprogramma SP 2011 – 2015*, p. 41: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333cdfd2f4f>.

⁹⁹ De PVV maakte een veel scherpere dichotomie tussen Nederland en het buitenland. Ze zagen een veel kleinere taak voor Nederland in het buitenland weggelegd. Ze wilden af van ‘ontwikkelingshulp’ en ze wilden de focus op buitenlandse veiligheid verleggen naar een focus op binnenlandse veiligheid. Ook wilden ze de handhaving van de internationale rechtsorde uit de Grondwet schrappen. Zie: PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, p. 41.

¹⁰⁰ VVD, *Orde op zaken*, p. 37; GroenLinks, *Klaar voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 2010*, p. 9: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c334cd23491e>.

¹⁰¹ ChristenUnie, *Vooruitzien. Christelijk-sociaal perspectief. Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010 – 2014*, p. 76: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31f9fa7174d>.

¹⁰² CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 - 2015*, p. 87.

kernachtig verwoordde: 'Onze toekomst hangt af van goede burens en verre vrienden.'¹⁰³ Hierbij is het belangrijk om te noteren dat het, zo blijkt uit de programma's, niet enkel om eigenbelang in financieel gestelde termen ging, zoals volgens Hellema het geval was.¹⁰⁴ Uit bovenstaande citaten blijkt dat ook thema's als klimaat, veiligheid en stabiliteit een grote rol speelden in de argumentatie om internationaal actief te zijn.

Plaats van mensenrechten in het buitenlands beleid

Het Nederlands eigen belang speelde een grote rol in de verkiezingsprogramma's. De partijen wilden een politiek voeren waar bovenal Nederlanders, de Nederlandse welvaart en de Nederlandse veiligheid bij waren gediend. Het valt op hoe vaak expliciet of impliciet melding werd gemaakt van het eigen belang van Nederland.¹⁰⁵ In een passage uit het CDA-programma werd dit expliciet als iets nieuws gepresenteerd. 'In deze tijd van zich opstapelende crises en mondiale uitdagingen,' zo stond er in het programma, '(...) blijkt des te meer het belang van een internationale oriëntatie van Nederland. Daarmee is internationale samenwerking vandaag de dag *niet meer alleen* (eigen cursivering) gefundeerd in morele verplichtingen en solidariteit, maar dient het ook een welbegrepen eigenbelang.'¹⁰⁶

De PVV en de VVD, twee van de drie grootste partijen van Nederland na de verkiezingen van 2010 en 2012, legden hun prioriteit het meest duidelijk op het Nederlands belang. Zo is het eerste punt in de lijst met beleidspunten van de PVV omtrent buitenlands beleid: 'Buitenlands beleid moet uitsluitend in dienst staan van het Nederlands belang.'¹⁰⁷ Ook de VVD was duidelijk. 'De VVD vindt dat de twee hoofddoelstellingen van het buitenlandbeleid 'vrede en veiligheid' en 'bevordering welvaart' moeten zijn; daarmee is het Nederlandse belang gediend. De rest van het beleid is hieraan ondergeschikt,' aldus het programma.¹⁰⁸ Met grote partijen die een dergelijke nadruk legden op het eigenbelang en vrijwel elke andere partij die zich gedwongen voelde om diverse keren aan te stippen dat iets in het Nederlands belang is, kan er ook niets anders dan geconcludeerd worden dat er in de verkiezingsprogramma's een grote nadruk lag op het eigen belang.

Het lijkt dan ook alsof mensenrechten bij sommige partijen genoeg moesten nemen met een plaats op de tweede of wellicht zelfs derde rang. De bevordering van de mensenrechten ontbrak

¹⁰³ GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, p. 9.

¹⁰⁴ Hellema, , p. 428, 436.

¹⁰⁵ Naast de al eerder genoemde voorbeelden, is het bijvoorbeeld ook te lezen uit deze passage van GroenLinks: 'Nederland heeft baat bij een krachtige internationale aanpak van falende markten, mensenrechtenschendingen en de rooibouw op de aarde.' Zie: GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, p. 9.

¹⁰⁶ CDA, *Verkiezingsprogram 2010 - 2015*, p. 90.

¹⁰⁷ PVV, *Een agenda van hoop en optimisme*, p. 43.

¹⁰⁸ VVD, *Orde op zaken*, p. 37. In 2012 schreef de VVD iets soortgelijks. Zie: *Niet doorschuiven maar aanpakken. Verkiezingsprogramma VVD 2012 – 2017. Tweede Kamerverkiezingen 12 september 2012*, p. 56: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a5ba4f4a8>.

bijvoorbeeld, zoals hierboven al aan bod is gekomen, bij de hoofddoelstellingen van het buitenlands beleid van de VVD. De VVD vond weliswaar dat Nederland zich diende in te zetten voor de bescherming van de mensenrechten, maar tegelijkertijd bood de partij weinig concrete maatregelen en meende ze dat de handel met China moest worden uitgebreid en dat ‘diplomatieke inspanningen’ moesten worden verplaatst naar ‘opkomende economieën in het Verre Oosten, Zuid-Amerika en Afrika.’ Dit waren over het algemeen juist de landen die niet bekend staan vanwege hun goede omgang met de mensenrechten.¹⁰⁹

In het PVV-programma van 2010 werd zelfs geen enkele melding gemaakt van mensenrechten in het buitenlands beleid. Volgens de PVV moest de handhaving van de internationale rechtsorde maar uit de Grondwet verdwijnen.¹¹⁰ In het PVV-programma uit 2012 werden mensenrechten weliswaar genoemd, maar enkel met de ongespecificeerde mededeling dat het ‘mensenrechtenbeleid (...) de aandacht [krijgt] die het verdient.’¹¹¹ Dat de PVV wilde dat er steun werd gegeven aan ‘bedreigde minderheden zoals de Kopten in Egypte en de Armeniërs in Turkije,’ was het enige concrete actiepunt dat ze hierover in haar partijprogramma had staan.¹¹²

Veel andere partijen hadden echter een andere invalshoek en typeerden hun buitenlands beleid als ‘rechtvaardig’ of ‘solidair’ en waarvan mensenrechten een onlosmakelijk onderdeel zou vormen. Zo zei de PvdA te willen strijden voor een ‘rechtvaardige wereld’.¹¹³ De Partij voor de Dieren stond een buitenlandse politiek van ‘mededogen en duurzaamheid’ voor, de ChristenUnie noemde dat haar politiek is gedreven door ‘de christelijke opdracht te streven naar recht en gerechtigheid’ en voor de SP diende internationale solidariteit ‘de basis te zijn voor het buitenlands beleid.’¹¹⁴

Vaak kwamen mensenrechten dan ook centraal aan de orde. Het CDA zei bijvoorbeeld in 2010 dat opkomen voor mensenrechten centraal stond in het Nederlands buitenlands beleid.¹¹⁵ Voor GroenLinks waren mensenrechten ‘leidend’ bij internationale samenwerking,¹¹⁶ de PvdA stond ‘pal voor mensenrechten, rechtsstaat en democratie’, wat ze zouden laten ‘doorklinken’ in hun hele buitenlandbeleid.¹¹⁷ Eveneens partijen als de ChristenUnie, D66 en de Partij voor de Dieren maakten

¹⁰⁹ Voor de VVD over de bescherming van mensenrechten, zie: VVD, *Orde op zaken*, p. 37. Voor de VVD over de handel met China en het verplaatsen van diplomatieke inspanningen, zie: VVD, *Niet doorschuiven, maar aanpakken*, p. 56.

¹¹⁰ PVV, *Een agenda van hoop en optimisme*, p. 41.

¹¹¹ PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 49.

¹¹² *Ibidem*, p. 49.

¹¹³ PvdA, *Iedereen telt mee*, p. 73.

¹¹⁴ PvdD, *Recepten voor mededogen en duurzaamheid*, p. 54. ChristenUnie, *Voor de verandering. 7 christelijk-sociale hervormingen. Verkiezingsprogramma 2013 – 2017*, p. 76: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a762b75d9CU> 2012, SP, *Nieuw vertrouwen. Verkiezingsprogramma SP 2013 – 2017*, p. 59: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5007b4d4b24e0>.

¹¹⁵ CDA, *Verkiezingsprogram 2010 – 2015*, p. 88.

¹¹⁶ GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland. Verkiezingsprogramma 2012*, p. 32: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4ffeb8d139def>.

¹¹⁷ PvdA, *Nederland. Sterker & socialer*, p. 63.

melding van het belang van de mensenrechten.¹¹⁸ Bij de SP kreeg de bevordering van de mensenrechten in de verkiezingsprogramma's maar een kleine rol, de focus op 'solidariteit' werd vooral ingevuld in het kader van economie en veiligheid.¹¹⁹

Desondanks valt op dat ook bij de partijen waarbij mensenrechten uitgebreid aan de orde kwamen, deze rechten vaak expliciet werden verbonden met het eigenbelang. Nederland zou er voordeel van hebben als de mensenrechten in de wereld beter zouden worden beschermd. Zo meende GroenLinks dat Nederland 'baat' heeft bij een 'krachtige internationale aanpak' van mensenrechtenschendingen.¹²⁰ De VVD schreef dat wereldwijde groei van vrijheid en democratie de economische groei stimuleert,¹²¹ en D66 zei dat het voor het voorkomen van terrorisme belangrijk is om 'meer diplomatieke en humanitaire aandacht te schenken aan fragiele staten, hun economische ontwikkelingen en de (politieke) participatie van burgers, zoals Somalië, Pakistan en Soedan.'¹²² De SP wilde ook dat Nederland de internationale rechtsorde zou bevorderen, 'in het belang van vrede, veiligheid, welvaart en welzijn van alle wereldburgers.'¹²³

Een ander, tekenend voorbeeld komt uit het verkiezingsprogramma van de PvdA. Deze partij voelde zich genooddaakt om in hun programma expliciet een verbinding te leggen met het eigen belang. Als aan de basale voorwaarden voor een menswaardig bestaan zou worden voldaan, aldus de PvdA in 2012, zou er ook meer werkgelegenheid en veiligheid in Nederland zelf zijn.¹²⁴ De buitenlandse politiek die wij willen voeren is goed voor de wereld, zo wilde de partij zeggen, maar ook goed voor Nederland. Overigens werd er in sommige programma's wel een expliciet onderscheid gemaakt tussen het eigen (economische) belang en de mensenrechten. Zo benadrukte de Partij voor de Dieren dat mensenrechten, dierenwelzijn en duurzaamheid niet mochten wijken voor 'economische kortetermijnbelangen.'¹²⁵ Ook de ChristenUnie en GroenLinks hadden soortgelijke statements in hun verkiezingsprogramma staan.¹²⁶

Veel meer dan in de verkiezingsprogramma's van 1977, kwam in de verkiezingsprogramma's de afhankelijkheid van Nederland ten opzichte van het buitenland naar voren. De partijen meenden

¹¹⁸ PvdD, *Recepten voor mededogen en duurzaamheid*, p. 49, ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 76, D66, *Wij willen het anders*, p. 84.

¹¹⁹ Er werden in de programma's slechts een paar maatregelen genoemd, zie: SP, *Een beter Nederland voor minder geld*, p. 42, 43 en SP, *Nieuw vertrouwen. Verkiezingsprogramma SP 2013 – 2017*, p. 61 - 62: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5007b4d4b24e0>.

¹²⁰ GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, p. 9.

¹²¹ VVD, *Orde op zaken*, p. 37.

¹²² D66, *En nu vooruit D66. Op weg naar een welvarende, duurzame toekomst. Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2012/2017*, p. 55: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a93d73cb5>.

¹²³ SP, *Nieuw vertrouwen*, p. 59.

¹²⁴ PvdA, *Nederland. Sterker & socialer*, p. 73.

¹²⁵ PvdD, *Hou vast aan je idealen*, p. 28.

¹²⁶ Voor de ChristenUnie, zie: ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 78. Voor GroenLinks: *Groene kansen voor Nederland*, p. 35.

dat Nederland het buitenland nodig had. Buitenlandse kwesties hadden consequenties voor Nederland en alleen als onderdeel van de internationale gemeenschap zou Nederland vooruit kunnen komen. Het bijdragen aan een betere wereld waarin mensenrechten worden gerespecteerd, was hier onderdeel van. Deze tendens was echter wezenlijk anders dan die van de jaren zeventig. De verkiezingsprogramma's van toen vonden dat Nederland, of in breder verband de westerse wereld, een speciale taak had in de wereld. Nederland had verantwoordelijkheid. Het vrije Westen moest worden verdedigd. Van de westerse rijkdom en vrijheid moesten ook minderbedeelde landen gaan profiteren.

Het is deze 'zendingsdrang' die verdwenen was in de verkiezingsprogramma's van 2010 en 2012. Voor sommige partijen stond het buitenland volledig in het teken van het eigen belang. Veel andere partijen legden nog wel sterk de focus op rechtvaardigheid en mensenrechten, maar ook bij deze partijen werd meer dan eens een koppeling gemaakt tussen de bevordering van de internationale rechtsorde en het eigenbelang. Deze analyse lijkt dus de eerdere conclusie van een nadruk op het eigen belang te bevestigen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de scheiding tussen deze twee niet altijd even groot was. Het valt juist op hoezeer mensenrechten en het eigen belang met elkaar werden verbonden. Uit de rest van het hoofdstuk zal blijken dat ook de vorm van het mensenrechtenbeleid is veranderd.

Bilaterale of multilaterale aanpak van mensenrechten?

In veel van de verkiezingsprogramma's heerste tevens het idee dat Nederland alleen niet veel meer in de melk te brokkelen heeft. Enkel in samenwerking met andere landen en in verbanden als de Europese Unie zou Nederland effectief de wereldproblemen van de tijd het hoofd kunnen bieden. Dit kwam bijvoorbeeld duidelijk tot uitdrukking in het verkiezingsprogramma van D66 uit 2010: 'De mondiale financiële crisis, het opraken van fossiele brandstoffen, de schaarste aan voedsel en water, ingrijpende demografische ontwikkelingen, klimaatveranderingen en het internationale terrorisme hebben de noodzaak van gezamenlijk optrekken verder vergroot.'¹²⁷ Of in het verkiezingsprogramma van het CDA uit 2012: 'Meer dan ooit is de wereld een dorp geworden, ons dorp. Nederland moet daarin voluit meedoen, om er zelf van te profiteren, maar ook om de wereld beter te maken. Tegelijk slinkt onze invloed. Om ondanks de mondiale machtsverschuivingen een sterke positie te kunnen behouden, zal de Europese Unie meer als eenheid, zuiniger en slagvaardiger dan nu moeten

¹²⁷ D66, *Wij willen het anders. Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010 - 2014*, p. 85: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333c85dcb0e>.

opereren.¹²⁸ Ook een partij als de PvdA wilde '[m]eer spreken met één stem om beter resultaat te boeken op het gebied van vrede, klimaat, milieu en economie.'¹²⁹

Niet elke partij deelde dit laatste standpunt overigens. De Partij voor de Vrijheid zag de groeiende invloed van de islam en de Europese Unie als de grootste gevaren in deze wereld.¹³⁰ Door Nederland zoveel mogelijk autonoom te laten zijn en bijvoorbeeld de Europese Unie te verlaten, wilde de PVV de problemen in Nederland oplossen.¹³¹ De partij bracht dan ook een duidelijke scheiding aan tussen Nederland en het buitenland. Dat blijkt alleen al uit de titel van het hoofdstuk over het buitenlands beleid: 'ons buitenland', wat een onderdeel is van een verkiezingsprogramma (uit 2012) met de titel '*Hún Brussel, óns Nederland*' (woorden cursief gedrukt door de PVV).¹³²

In het merendeel van de verkiezingsprogramma's lag desalniettemin een sterke nadruk op internationaal samenwerken binnen een organisatie als de Europese Unie. Het is dan ook niet verrassend dat ook wat betreft het mensenrechtenbeleid de meeste partijen een multilaterale aanpak voorstonden. In deze wereld was het volgens veel partijen niet mogelijk om effectief als land alleen op te treden. Landen zouden elkaar nodig hebben om een vuist te kunnen maken.¹³³ De partijen wilden dan ook dat landen gezamenlijk tegen mensenrechtenschendingen optraden. Vaak werd de mogelijkheid tot bilateraal optreden niet eens meer genoemd in de verkiezingsprogramma's.

Het CDA wilde bijvoorbeeld dat Nederland zich 'in EU-verband en in de Raad van Europa sterk [maakte] voor het aanspreken van andere landen op mensenrechtenschendingen en voor het voorkomen dat deze landen een plek krijgen in de VN Mensenrechtenraad.'¹³⁴ Ook de ChristenUnie wilde 'het lidmaatschap van internationale instellingen als de VN, de Europese Unie, de OVSE en de Raad van Europa aanwenden om staten waar sprake is van ernstige en aanhoudende schending van mensenrechten aan te klagen of bij te sturen.'¹³⁵ GroenLinks stond een 'krachtige internationale aanpak' van mensenrechtenschendingen voor en D66 wilde dat 'het primaat van ons buitenlands beleid loopt via de Europese Unie. (...) Het beschermen van de mensenrechten staat bij al deze

¹²⁸ CDA, *Iedereen. Verkiezingsprogramma 2012 – 2017*, p. 25: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/501154cdb1720>.

¹²⁹ Partij van de Arbeid, *Nederland. Sterker & socialer. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2012*, p. 59: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045ad1fb7754>.

¹³⁰ PVV, *Een agenda van hoop en optimisme*, p. 7.

¹³¹ Partij voor de Vrijheid, *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012 – 2017*, p. 7: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4ff53db3f079c>.

¹³² PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 46.

¹³³ Dergelijke passages zijn terug te vinden in bijvoorbeeld het partijprogramma van de PvdA, zie PvdA, *Iedereen telt mee*, p. 74 en D66, *D66, Wij willen het anders*, p. 85.

¹³⁴ CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 – 2015*, p. 88.

¹³⁵ ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 70.

[buitenlandse] relaties centraal en vormt ook de leidraad bij de Nederlandse inzet in het beleid van de EU,' aldus de partij.¹³⁶

Een voorkeur voor een multilaterale aanpak bij mensenrechtenschendingen is niet nieuw. Al in de verkiezingsprogramma's van 1977 en in de kabinetsnota van 1979 werd die voorkeur uitgesproken. In de loop van de jaren kwam er echter een steeds nauwere samenwerking binnen de EU, waardoor Nederland steeds minder goed een eigen standpunt kon innemen. Deze verkiezingsprogramma's laten zien dat een multilaterale aanpak bij mensenrechtenschendingen eigenlijk voor veel partijen de enige optie was. Enkele partijen verwoordden dat ze zich nog wel waagden aan een bilaterale aanpak, zoals de Partij voor de Dieren die beloofde indien nodig zelfs '[o]nafankelijk van de politieke samenwerkingsverbanden' sancties in te stellen, de Partij van de Arbeid die in 'bilaterale relaties de kritische politieke dialoog' niet wilde schuwen en de ChristenUnie die zei dat bilaterale verhoudingen afhingen van de jaarrapportages over de mensenrechten.¹³⁷ Een multilaterale aanpak was echter, vergeleken met de jaren zeventig en tachtig, nog sterker de norm geworden.

Het argument wat hiervoor werd gebruikt is dat mensenrechten effectiever gepromoot kunnen worden als er een stevigere vuist gemaakt kon worden. De verkiezingsprogramma's doen echter ook het vermoeden rijzen dat het pleidooi voor een multilaterale aanpak ook deels als excuus werd gebruikt om niet het eigen belang in gevaar te brengen. Zoals eerder genoemd had het eigen belang een grote rol in het buitenlandbeleid. Bovendien werd in de programma's bijvoorbeeld niet genoemd dat desnoods wel bilateraal opgetreden zou worden, mocht een multilaterale aanpak uitblijven. Een multilaterale aanpak leek bij veel partijen dus de enige optie te zijn. In de jaren zeventig leek men hier wel de mogelijkheid voor open te laten. Op deze manier lijkt de reden om voor een multilaterale aanpak te pleiten niet alleen vanwege de effectiviteit te zijn geweest; het bood ook een mogelijkheid om je te verschuilen achter je bondgenoten.

Preventief mensenrechtenbeleid

In de jaren zeventig en tachtig was het overgrote deel van het Nederlandse mensenrechtenbeleid reagerend: landen werden aangesproken op concrete schendingen. In de jaren negentig verschoof die aandacht van de regering volgens de literatuur grotendeels naar preventief mensenrechtenbeleid. Ook in de verkiezingsprogramma's uit 2010 en 2012 was deze verandering van nadruk duidelijk merkbaar. Reagerend beleid was niet volledig buiten beeld geraakt, maar in het algemeen overheersten preventieve beleidsmaatregelen in de verkiezingsprogramma's.

¹³⁶ Voor GroenLinks, zie: GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, p. 9. Voor D66, zie: D66, *Wij willen het anders*, p. 88.

¹³⁷ Partij voor de Dieren, *Recepten voor mededogen en duurzaamheid*, p. 49; PvdA, *Iedereen telt mee*, p. 78; ChristenUnie, *Vooruitzien*, p. 70.

De verlegde focus naar preventief beleid wordt bijvoorbeeld duidelijk aan de hand van de link die de partijen legden tussen ontwikkelingssamenwerking, waardoor bepaalde voorwaarden geschapen kunnen worden, en mensenrechten. Sterker nog, als het mensenrechtenbeleid werd behandeld, leek het in de meeste verkiezingsprogramma's primair te gaan om voorwaardenscheppend preventief beleid. Politieke partijen verwoordden vaak expliciet het belang van ontwikkelingssamenwerking voor de bevordering van de mensenrechten, wat zich uit in preventief beleid. Zo besteedde de Partij van de Arbeid aandacht aan de Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen, de 'praktische vertaling van de universele mensenrechten.'¹³⁸ GroenLinks legde aan het begin van de mensenrechtenparagraaf van het programma uit 2012 ook een verband tussen ontwikkelingssamenwerking en mensenrechten. Volgens GroenLinks konden mensen in armoede of zonder voldoende bescherming van mensenrechten geen vorm geven aan hun eigen leven. Daarom bleef ontwikkelingssamenwerking 'van groot belang'.¹³⁹

Er zijn meer voorbeelden te noemen. D66 benadrukte bijvoorbeeld in haar programma uit 2010 dat Nederland beleid moest voeren gericht op het nakomen van de Rechten van de Mens in de hele wereld. Over reagerend beleid werd in de inleiding echter niet gerept. De partij schreef dat haar uitgangspunt 'het streven [is] om mensen hun lot in eigen handen te laten nemen.' Daarvoor wilde de partij zaken als educatieprogramma's en de rechtsstaat bevorderen.¹⁴⁰ Ook in het programma uit 2012 repte de partij eigenlijk niet over reagerend beleid, maar vond de partij dat Nederland 'agenderend' moest optreden. Preventieve maatregelen werden wel genoemd. Nederland zou zich moeten richten op onder andere goed bestuur, democratisering en corruptiebestrijding.¹⁴¹

Bovenstaande voorbeelden geven duidelijk aan dat voor de partijen preventief beleid heel belangrijk was binnen het mensenrechtenbeleid, vaak zelfs belangrijker dan reagerend beleid. Ook voorbeelden van reagerende maatregelen hadden immers de focus kunnen krijgen in bijvoorbeeld de inleidingen van de mensenrechtenparagrafen, maar daar hadden de partijen niet voor gekozen. Cruciaal leek hierbij de onderliggende gedachte van veel partijen te zijn dat mensen zelf de kracht hebben om tot bloei te kunnen komen, mits ze hier een eerlijke kans voor en enige ondersteuning bij krijgen. In het kader van mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking zijn termen als 'zelfstandigheid', 'zelfredzaamheid' 'kracht van het individu' in de verkiezingsprogramma's sleuteltermen.¹⁴²

¹³⁸ PvdA, *Iedereen telt mee*, p. 78.

¹³⁹ GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland*, p. 11.

¹⁴⁰ D66, *Wij willen het anders*, p. 84.

¹⁴¹ D66, *En nu vooruit D66*, p. 54 – 55.

¹⁴² Zie bijvoorbeeld D66, *Wij willen het anders*, p. 84. VVD, *Orde op zaken*, p. 40. GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland*, p. 11.

Bij het preventieve mensenrechtenbeleid richtten veel partijen zich op het ondersteunen van de rechtstaat en van democratiseringsprocessen of op goed bestuur.¹⁴³ Ook wilden partijen geregeld de positie van de arme bevolking in ontwikkelingslanden, vooral die van vrouwen en kinderen, versterken.¹⁴⁴ Vaak werd hierbij genoemd dat Nederland zich op dergelijke zaken zou moeten richten, omdat Nederland daar goed in is. Het land zou een sterke reputatie op dit gebied hebben of toegevoegde waarde.¹⁴⁵ Hierbij klonk door dat Nederland niet overal aan kan bijdragen of zich overal op kan richten. Nederland moest dus een bepaalde focus stellen.

Overigens heeft niet elke partij zoveel aandacht voor preventief beleid. Grote rechtse partijen als de VVD en PVV gaven er weinig tot geen aandacht aan.¹⁴⁶ Desondanks legde ook de VVD bij de ontwikkelingssamenwerking de nadruk op zelfstandigheid, maar dan in het kader van economische groei. Deze groei zou, aldus het verkiezingsprogramma van 2010, een middenklasse creëren die ontwikkelingslanden 'van binnenuit kan democratiseren.'¹⁴⁷ Het CDA-programma van 2010 had ook niet veel ruimte voor preventief beleid. In de inleiding verwoordde de partij weliswaar dat Nederland 'veel ervaring en een reputatie [heeft] op het gebied van democratie, rechtsorde en mensenrechten' en deze kennis en expertise ook zou moeten delen, rondom het punt van mensenrechten later in het programma gaat het voornamelijk om reagerend beleid.¹⁴⁸ In het programma uit 2012 kreeg preventief mensenrechtenbeleid meer aandacht.¹⁴⁹

In het PvdA-verkiezingsprogramma uit 2012 kwam reagerend beleid redelijk uitgebreid aan de orde. Dit ging echter samen met preventief beleid. Bij een punt waarbij gesteld werd dat er sancties ingesteld konden worden tegen landen die mensenrechten schonden, werd bijvoorbeeld tegelijkertijd genoemd dat de partij landen die vooruitgang boeken met de omgang in mensenrechten wilde belonen.¹⁵⁰ Ook was een aanzienlijk deel van de paragraaf gewijd aan het

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld PvdA, *Iedereen telt mee*, p. 74, PvdD, *Hou vast aan je idealen*, p. 27, ChristenUnie, *Vooruitzien*, p. 70. GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland*, p. 34. SP, *Een beter Nederland voor minder geld*, p. 62.

¹⁴⁴ Zie bijvoorbeeld PvdD, *Hou vast aan je idealen*, p. 27. ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 78.

¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 78, CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 – 2015*, p. 87, of GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland*, p. 34.

¹⁴⁶ De PVV wil bijvoorbeeld grotendeels stoppen met ontwikkelingshulp (zie PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, p. 49). De VVD is terughoudend en legt in het programma uit 2012 geen link tussen ontwikkelingssamenwerking en mensenrechten. (zie VVD, *Niet doorschuiven maar doorpakken*, p. 59).

¹⁴⁷ VVD, *Orde op zaken*, p. 41.

¹⁴⁸ CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 – 2015*, p. 87 – 88.

¹⁴⁹ Zo wil het CDA dat Nederland en Europese bondgenoten zich inzetten voor 'een versteviging van de democratie en rechtstaat en voor economische ontwikkeling in het Midden-Oosten en Noord-Afrika,' en krijgen maatschappelijke organisaties en de verbetering van de positie van de vrouw aandacht. Zie CDA, *Iedereen*, p. 28 – 29.

¹⁵⁰ PvdA, *Nederland. Sterker & socialer*, p. 63.

bevorderen van de democratie door bijvoorbeeld te helpen bij de opbouw van de rechtsstaat en het ondersteunen van maatschappelijke organisaties.¹⁵¹

Bovenstaande verschillen tussen de partijen zijn gezien de verschillende stromingen en invalshoeken van de partijen niet verrassend. Een algemene conclusie is echter wel te trekken. Preventief beleid had bij de meeste politieke partijen een grote plaats gekregen binnen het mensenrechtenbeleid, meestal een belangrijkere plaats dan het reagerend beleid. Vaak werd hierbij een nadruk gelegd op de zelfstandigheid van mensen. Nederland zou hen moeten ondersteunen zodat ze zelf tot bloei konden komen. Er moest een positieve stimulans komen om landen zo op te bouwen dat mensenrechten werden beschermd en schendingen werden voorkomen.

Hierbij is ook echter ook een motief van eigenbelang te bespeuren. Reagerend beleid zou potentieel het eigenbelang in gevaar kunnen brengen, mochten bijvoorbeeld de landen die worden aangesproken als reactie zelf sancties instellen. Bij preventief beleid is dit niet het geval, en zou een land zelfs eventueel economisch kunnen profiteren als ze bijvoorbeeld de economische groei in een land zouden willen stimuleren, zoals de VVD in het programma had staan.

Reagerend beleid

Reagerend beleid was niet volledig uit de verkiezingsprogramma's verdwenen. Toch sprak uit de partijprogramma's niet de onbegrensde bereidheid om ten strijde te trekken tegen schendingen van mensenrechten waar ook ter wereld. Er was veel terughoudendheid te ontdekken, naast het feit dat de politieke partijen vrijwel alleen in multilateraal verband bereid waren landen aan te spreken op mensenrechtenschendingen – of hier tenminste sterk de voorkeur voor hadden.

Veel partijen waren terughoudend in hun bereidheid om landen terecht te wijzen vanwege de schendingen en zijn kritisch over de werking van dit instrument. Zo meende de VVD weliswaar dat landen aangesproken kunnen worden 'op hun gedrag en beleid, ook qua mensenrechten,' maar tegelijkertijd maakte deze partij een voorbehoud. Volgens hen werkte het 'opgeheven vingertje' lang niet altijd. Ze waren daarom voornemens 'het mensenrechtenbeleid te richten op maximaal 25 landen, waarbij prioriteit moet uitgaan naar landen waar de schendingen het zwaarst zijn.'¹⁵² Ook een linkse partij als GroenLinks was terughoudend. Hoewel ze wilden dat '[t]egen landen of bedrijven die herhaaldelijk weigeren mensenrechten na te leven', 'passend' werd opgetreden (met overigens de toevoeging dat ze wilden dat 'de bevolking zo min mogelijk moest worden getroffen), waren zij

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 63.

¹⁵² VVD, *Niet doorschuiven maar aanpakken*, p. 56.

ook terughoudend.¹⁵³ Ze meldden dat ‘participatie’ hun voorkeur had boven ‘uitsluiting’ en ‘dialogoog’ boven ‘boycot’.¹⁵⁴

Zoals ook in de vorige paragraaf aan bod is gekomen, waren er slechts een paar partijen die expliciet bereid waren om binnen bilaterale relaties mensenrechtenschendingen aan de kaak te stellen en er zo nodig ook sancties aan te verbinden, namelijk de Partij van de Arbeid, Partij voor de Dieren en de ChristenUnie. Daarnaast werd bij die partijen ook duidelijk dat sancties zeker niet de enige manieren waren waarop ze mensenrechten in het buitenland wilden bevorderen. Buiten deze partijen was het enkel de SP die stelde dat Nederland geen wapens moest leveren aan landen die mensenrechten schonden of in een spanningsgebied lagen.¹⁵⁵

Behalve deze partijen was er geen partij die expliciet de toezegging deed sancties op te leggen aan landen die mensenrechten schonden, en dus humanitaire belangen lieten prevaleren boven het eigenbelang. Weliswaar werd het opleggen van sancties wel in specifieke gevallen benoemd. Zo wilden christelijke partijen een stuk verder gaan in hun reactie op mensenrechtenschendingen als het een schending van godsdienstvrijheid betrof. Het CDA liet weten ‘speciaal oog’ te hebben voor mensen die vervolgd werden vanwege hun godsdienst.¹⁵⁶ De ChristenUnie wilde dat Nederland zich ervoor in zou spannen ‘dat ambassades rapporteren over de godsdienstvrijheid in de jaarrapportages mensenrechten. Bilaterale verhoudingen, handelsrelaties en hulp zullen afhangen van de inhoud van deze rapporten,’ aldus de partij.¹⁵⁷ De SGP ging nog verder en wilde dat er ‘grote internationale druk’ zou komen ‘op landen waar christenen en andere religieuze minderheden worden vervolgd.’¹⁵⁸ Ook wilde de partij dat landen ‘waar christenen verhinderd worden in rust en vrede hun geloof te belijden’, geen financiële banden met Nederland zouden aangaan. Ook zouden diplomatieke banden moeten worden ingetrokken en zouden er geen handelsmissies naar die landen kunnen plaatsvinden.¹⁵⁹

Er waren meer specifieke landen waartegen partijen sancties wilden instellen. Het CDA noemde bijvoorbeeld Iran.¹⁶⁰ Ook een land als Israël werd vaak expliciet genoemd. Dan zou

¹⁵³ GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland*, p. 32.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 32.

¹⁵⁵ SP, *Een beter Nederland voor minder geld*, p. 42.

¹⁵⁶ CDA, *Iedereen*, p. 28.

¹⁵⁷ ChristenUnie, *Voor de verandering*, p. 70.

¹⁵⁸ SGP, *Daad bij het Woord: De SGP stáát ervoor*, p. 61.

¹⁵⁹ SGP, *Daad bij het Woord! Verkiezingsprogramma 2012 – 2017*, p. 50:

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045c0c34e80d>.

¹⁶⁰ CDA, *Verkiezingsprogram 2010 – 2015*, p. 89.

bijvoorbeeld de associatieovereenkomst van de EU met Israël moeten worden opgeschort.¹⁶¹ Volgens D66 konden sancties in Europees verband niet worden uitgesloten.¹⁶²

Dit waren echter uitzonderingsgevallen. Er waren maar weinig partijen die expliciet het aloude principe van non-selectiviteit herhaalden: we reageren op mensenrechtenschendingen, waar ze ook ter wereld plaatsvinden.¹⁶³ Nederland was bereid zich in te zetten voor de bevordering van mensenrechten in het buitenland. Het land wilde andere landen erop aanspreken, mits dat zou gebeuren in samenwerking met andere landen. Over sancties werd in de verkiezingsprogramma's helemaal weinig gesproken. Op deze manier werd het Nederlandse reagerende mensenrechtenbeleid in de verkiezingsprogramma's getypeerd door een terughoudende en kritische houding.

Conclusie

Als de verkiezingsprogramma's uit 2010 en 2012 gelegd worden naast het Nederlandse mensenrechtenbeleid van de jaren zeventig en tachtig, kunnen er verschillende conclusies worden getrokken. Zo was in de verkiezingsprogramma's uit 2010 en 2012 het heersende idee dat Nederland een actief onderdeel van de internationale gemeenschap moest zijn. Hierbij was het van belang dat mensenrechtenschendingen werden aangepakt en werden voorkomen. Nederland moest echter ook een actief onderdeel zijn van de internationale gemeenschap, omdat dat in het eigenbelang van Nederland zou zijn. Dit eigenbelang kreeg een grote nadruk in de programma's. Bij sommige partijen had dit tot gevolg dat mensenrechten duidelijk een veel kleinere rol hadden dan in de jaren zeventig, toen zowel de regering als de verkiezingsprogramma's van de grote partijen blijk gaven van een grote nadruk op humanitaire overwegingen binnen het buitenlands beleid. Bij andere partijen had de bevordering van de mensenrechten nog steeds een aanzienlijke rol, maar werd er een duidelijke koppeling gelegd tussen het eigenbelang en de mensenrechten.

Een tweede verandering die kan worden aangewezen is dat de aanpak van mensenrechtenschendingen in multilateraal verband nog sterker de norm was geworden dan in de jaren zeventig en tachtig. Hoewel ook toen de regering de voorkeur gaf aan een multilaterale aanpak en deze voorkeur ook in de verkiezingsprogramma's te vinden was, bleek meer dan eens dat Nederland ook alleen mensenrechtenschendingen aan de kaak stelde, zoals bij de Chileense staatsgreep van 1973. In verkiezingsprogramma's van 2010 en 2012 waren er slechts enkele partijen die de bereidheid onder woorden brachten om ook bilateraal mensenrechtenschendingen te

¹⁶¹ De SP noemde dat bijvoorbeeld, zie: SP, *Een beter Nederland voor minder geld*, p. 43. Of GroenLinks, *Klaar voor de toekomst*, p. 11. En D66: zie D66, *Wij willen het anders*, p. 85.

¹⁶² D66, *Wij willen het anders*, p. 85.

¹⁶³ Expliciet vind je het nog wel terug in het PvdA-programma van 2012. Zie: PvdA, *Nederland. Sterker & socialer*, p. 63.

bespreken. Het aanspreken van landen in multilateraal verband was de norm geworden, onder het motto dat dit effectiever zou zijn. Het bood echter ook een mogelijkheid om je te kunnen verschuilen achter bondgenoten.

Een laatste ontwikkeling is dat ook de verkiezingsprogramma's van 2010 en 2017 blijk gaven van een grote nadruk op het preventief beleid. In plaats van dat de Nederlandse regering andere landen zou moeten aanspreken op concrete mensenrechtenschendingen, was er in de verkiezingsprogramma's veel ruimte voor preventief mensenrechtenbeleid. Door middel van zaken als goed bestuur, democratisering en corruptiebestrijding zouden mensenrechtenschendingen in de toekomst voorkomen moeten worden. Reagerend beleid kwam weinig aan de orde. Ook waren er maar heel weinig partijen die sancties wilden opleggen bij schendingen. Ook hier kan, naast effectiviteit, ook het eigenbelang een reden geweest zijn dat partijen minder enthousiast waren over reagerend beleid.

Hoofdstuk 3: De rol van de bevordering van de mensenrechten in het politieke debat

Kijkend naar de jaren zeventig en tachtig, zien we sterke voorbeelden waarin parlementsleden opkwamen voor de mensenrechten in het buitenland. Zo kregen politieke dissidenten uit de Sovjet-Unie in de jaren zeventig soms steun van het hele parlement – tot demonstreren voor de ambassade aan toe.¹⁶⁴ In 1980 zorgde de weigering van het Kabinet-Van Agt om, op wens van de Kamer, een eenzijdig olie-embargo tegen de Zuid-Afrikaanse apartheidstaat in te stellen, bijna tot de val van het kabinet. In 1976 had zich een gelijksoortige situatie voor gedaan.¹⁶⁵

Tegelijkertijd zijn er ook voorbeelden te noemen waar het parlement in diezelfde jaren helemaal niet vurig mensenrechtenschendingen onder de aandacht van de regering bracht. Zo werden er in de jaren zeventig tien maal meer Kamervragen ingediend over de apartheid, dan over kwesties in Oeganda en Cambodja samen, waar ook grove mensenrechtenschendingen plaatsvonden.¹⁶⁶ Desondanks beweren Baehr e.a. dat aan het eind van de jaren negentig de politiek minder uitgesproken was over de mensenrechten dan in de tijd daarvoor, mede door het feit dat parlementsleden eind jaren negentig minder dan voorheen geneigd waren om mensenrechtenschendingen aan de orde te brengen.¹⁶⁷ Is dat inderdaad te concluderen als er naar debatten uit de eenentwintigste eeuw wordt gekeken?

Het vorige hoofdstuk liet al zien dat een sterke nuance van Baehrs conclusie op zijn plaats is. De nadruk op de mensenrechten kan weliswaar iets verminderd zijn, het is vooral de vorm van het mensenrechtenbeleid die is veranderd. Dit hoofdstuk bevat een verdere onderbouwing van deze conclusie. Aan de hand van twee casussen wordt gekeken in hoeverre Kamerleden van de Nederlandse regering verlangen dat deze opkomt voor de mensenrechten in het buitenland. In beide gevallen riep Amnesty International de internationale gemeenschap op om op te treden tegen deze mensenrechtenschendingen. De eerste casus gaat over de Nederlandse inzet bij het conflict in Libië in 2011. De tweede casus behandelt de parlementaire reactie op mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië. Hoe zou de Nederlandse regering volgens de Kamer om moeten gaan met deze schendingen?

¹⁶⁴ Baehr e.a., *Human Rights in the Foreign Policy*, p. 143, 144.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 209.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 213.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 233.

Casus 1: Libië

In de eerste maanden van 2011 ontstond er in het Libië onder Kadhafi een burgeroorlog, waarbij de mensenrechten hevig in het geding kwamen.¹⁶⁸ Na eerdere protesten in andere Arabische landen waren op 16 februari 2011 in Libië demonstraties begonnen. Gevoed door de onvrede over de grote werkloosheid, corruptie en onderdrukking door de veiligheidsdiensten, verspreidde de opstand zich snel. Kadhafi wist zich echter in bepaalde delen van het land met veel geweld te handhaven; er werd door ooggetuigen gesproken over 'slachtingen' onder burgers.

Naarmate het geweld toenam, werd ook de druk op de internationale gemeenschap om in te grijpen groter. Uiteindelijk werd er op 17 maart 2011 door de VN-Veiligheidsraad een resolutie aangenomen waardoor militair ingrijpen in Libië mogelijk werd gemaakt. Met deze resolutie was de internationale gemeenschap gemandateerd om een no-fly zone in te stellen boven Libië en om 'alle noodzakelijke maatregelen' te verrichten om burgers te beschermen tegen Kadhafi. 'Operation Dawn' begon twee dagen daarna.¹⁶⁹

Al voor deze ontwikkelingen, op 23 februari 2011, werd er door de verschillende Nederlandse politieke fracties gedebatteerd over Libië.¹⁷⁰ Alleen al het feit dat dit debat door de Kamer, in dit geval de PvdA-fractie, was aangevraagd, duidt erop dat er in de Kamer zorgen leefden over de mensenrechtenschendingen in het land.¹⁷¹ Ook uit het debat bleek deze zorg: veel politieke partijen vonden namelijk dat Nederland, en vooral de Europese Unie, de mensen in Libië te hulp moest komen. Er moest worden bijgedragen aan de bescherming van de Libische bevolking en het vertrek van Kadhafi. Veel partijen waren het er over eens dat humanitaire hulp moest worden geboden.¹⁷² Verder was er een Kamerbreed verlangen naar het instellen van sancties.¹⁷³

Over de zwaarte van de sancties bestond wel verschil van mening tussen de fracties. Veel fracties wilden allereerst dat de sancties zich zouden richten op het regime.¹⁷⁴ Andere fracties informeerden echter ook al naar zwaardere middelen, of wilden deze al inzetten.¹⁷⁵ De VVD was

¹⁶⁸ Amnesty International, 'Q&A: Human rights and war in Libya' (versie 21 maart 2011), <https://www.amnesty.org/download/Documents/32000/mde190092011en.pdf> (28 maart 2018).

¹⁶⁹ Lex Boon, 'Het jaar van de Arabische Lente, deel vijf: Libië' (versie 30 december 2011), <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/12/30/het-jaar-van-de-arabische-lente-deel-vijf-libie-a1449113> (28 maart 2018).

¹⁷⁰ *HTK* 2010 – 2011, 32623, nr. 4.

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Dat vonden bijvoorbeeld de PvdA, GroenLinks, SP en VVD. Zie: *HTK* 2010 – 2011, 32623, nr. 4.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ Dat wilde bijvoorbeeld de PVV, het CDA, de PvdA en de VVD, zie: *HTK* 2010 – 2011, 32623, nr. 4.

¹⁷⁵ Zo moet er volgens de PvdA een optie tot handelssancties zijn en wil GroenLinks een wapenembargo instellen. D66 wil zelfs dat er onder meer een no-flyzone wordt ingesteld. CDA vraagt de minister naar de mogelijkheden ertoe. Zie: *HTK* 2010 – 2011, 32623, nr. 4.

terughoudend, hoewel de partij voorstander was van op het regime gerichte sancties. De partij zei te hopen ‘binnen de kortste keren weer over handelsbevordering te kunnen spreken.’¹⁷⁶

Hoewel er door sommige partijen werd geïnformeerd naar bilaterale maatregelen, bleek dat er onder de fracties een duidelijke voorkeur was voor een Europese aanpak, zowel wat betreft de humanitaire hulp en andere steun, als ook wat betreft de sancties.¹⁷⁷ GroenLinks meende dat Nederland desnoods met gelijkgezinde landen moest samenwerken, mocht er geen gezamenlijk EU-standpunt gevonden kunnen worden.¹⁷⁸ De minister was het daar niet mee eens en gaf aan dat ‘het streven (...) er toch echt primair op gericht [moest] zijn om consensus te bereiken.’ GroenLinks wilde daar echter niets van weten: ‘Het kan natuurlijk niet zo zijn dat een of twee van de 27 EU-lidstaten de boel gijzelen en de minister dwingen om bij ons terug te komen met de boodschap dat wij nog twee of drie dagen moeten wachten,’ aldus de partij.¹⁷⁹ Toch leek deze mening niet door veel partijen gedeeld te worden.

Vanzelfsprekend ging het debat voornamelijk over reagerend beleid. Het valt echter op dat veel partijen al zinspeelden over wat er moest gebeuren ná het vertrek van Kadhafi.¹⁸⁰ Zo moest er volgens de SP een programma komen voor maatschappelijke transformatie.¹⁸¹ D66 wilde dat Nederland zou blijven bijdragen aan het maatschappelijk middenveld in de Arabische regio.¹⁸² Ook wilde de partij dat de Europese Unie geld zou gaan inzetten op ‘democratisering, opbouw van de rechtsstaat, respect voor mensenrechten en economische ontwikkeling.’¹⁸³ De CDA-vond ‘dat [ze] de democratische krachten zo goed mogelijk moeten ondersteunen en dat [ze] moeten bekijken hoe [ze] de bevolking in de post-Kadhafi-fase het best kunnen bijstaan.’¹⁸⁴

De situatie in Libië bleef verslechteren en, nog voordat de VN een standpunt over de no-fly zone had ingenomen, stemde de gehele Tweede Kamer op 17 maart voor een motie waarbij de regering werd verzocht om op internationale fora de wenselijkheid van een no-fly zone aan te kaarten.¹⁸⁵ Op 22 maart besloot het kabinet-Rutte om actief mee te doen aan een internationale missie, door middel van een bijdrage aan de handhaving van het wapenembargo. Dit werd dezelfde dag ook medegedeeld aan de Tweede Kamer door middel van een zogeheten artikel 100-brief. In de brief werd de Kamer door de regering geïnformeerd over de Nederlandse bijdrage aan een NAVO-

¹⁷⁶ *Ibidem.*

¹⁷⁷ SP noemde bijvoorbeeld dat Europa een programma voor maatschappelijke transformatie beschikbaar moet stellen. VVD was ook voorstander van humanitaire hulp in EU-verband. CDA wil sancties in EU-verband instellen. Zie: *HTK 2010 – 2011*, 32623, nr. 4.

¹⁷⁸ *Ibidem.*

¹⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁸⁰ De PvdA, CDA, GroenLinks en D66 willen dat bijvoorbeeld. Zie: *HTK 2010 – 2011*, 32623, nr. 4.

¹⁸¹ *Ibidem.*

¹⁸² *Ibidem.*

¹⁸³ *Ibidem.*

¹⁸⁴ *Ibidem.*

¹⁸⁵ *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 21501-02, nr. 10, *Stemmingen*.

geleide operatie die er op gericht was om een wapenembargo tegen Libië te handhaven. Met zes F-16's, een mijnenjager en een tankvliegtuig was het de bedoeling dat Nederland zou gaan bijdragen aan de handhaving van het wapenembargo.¹⁸⁶ Ruim een week later, op 30 maart, stuurde het kabinet de Tweede Kamer een nieuwe brief, waarin werd geschreven dat het materieel nu ook gebruikt zou worden om een no-fly zone te handhaven.¹⁸⁷

Op de dagen na deze brieven, op 23 maart en 31 maart, werd in de Kamer gedebatteerd over respectievelijk de Nederlandse bijdrage aan de missie en de uitbreiding van de missie. Deze debatten leken op elkaar en de argumenten die werden uitgewisseld waren grotendeels gelijk, vandaar dat in de rest van deze analyse voornamelijk wordt gefocust op het debat van 23 maart.

Bij het algemeen overleg en de plenaire afsluiting daarvan op die dag, bleek dat de missie door de Kamer breed werd gedragen. De partijen juichten toe dat de VN-Veiligheidsraad de resolutie had aangenomen om de Libische bevolking te beschermen.¹⁸⁸ Dat was immers de taak van de internationale gemeenschap en die had deze verantwoordelijkheid nu op zich genomen.¹⁸⁹ Als onderdeel van die internationale gemeenschap moest Nederland dan ook volgens de partijen 'verantwoordelijkheid' nemen.¹⁹⁰ Het staat immers in de Grondwet, zo wees D66 erop, 'dat Nederland de internationale rechtsorde wil bevorderen.'¹⁹¹ PvdA-Kamerlid Timmermans noemde de inzet zelfs een 'ereplicht' voor Nederland.¹⁹² Het waren humanitaire overwegingen die voor de voorstanders doorslaggevend waren. Nederland moest bijdragen aan de bescherming van de Libische bevolking en de moordpartijen door Kadhafi helpen stoppen.¹⁹³ Het was, zo zei Timmermans het, 'omdat we aan de goede kant van de geschiedenis staan.'¹⁹⁴

¹⁸⁶ Ernst-Jan Pfauth, 'Nederland naar Libië: 200 militairen – 20 miljoen euro' (versie 22 maart 2011), <https://www.nrc.nl/nieuws/2011/03/22/nederland-levert-zes-f16s-tankvliegtuig-en-mijnenjager-a1459020> (6 april 2018).

¹⁸⁷ *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 32 623, nr. 15, *Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie*.

¹⁸⁸ Van links tot rechts werd de resolutie jubelend ontvangen door het Nederlands parlement, bijvoorbeeld door de VVD, de PvdA, het CDA en de SP. Zie: *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 32623, nr. 9, *Debat over de Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie 1973 inzake Libië (artikel 100-brief)*.

¹⁸⁹ D66 had bijvoorbeeld deze overtuiging, zie: *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 32623, nr. 18, *Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 23 maart 2011, inzake Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie Libië*.

¹⁹⁰ Dit zeiden bijvoorbeeld de VVD en D66, zie: *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 9.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*.

¹⁹³ Dit bleek zowel uit het algemeen overleg als tijdens de plenaire afsluiting. D66 zei bijvoorbeeld tijdens dat laatste debat dat er steun moet komen, '[o]mdat Libië op dit moment een plek is waar zich een humanitaire ramp voltrekt.' Voor het CDA was de drijfveer het voorkomen van menselijk leed. Zie: *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 9. Voor de humanitaire afwegingen tijdens het AO, zie: *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 18.

¹⁹⁴ *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 18.

Slechts enkele partijen steunden de Nederlandse bijdrage niet.¹⁹⁵ De PVV vond het nu niet de taak van Nederland. Nederland, aldus de PVV, had ‘de afgelopen jaren internationaal buitengewoon [zijn] nek uitgestoken.’¹⁹⁶ Dit keer hoefde het land niets te doen. Ook meende de partij dat het ‘weer de westerse wereld (...) [was] die de hete kolen uit het vuur gaat halen voor de ellende die de Arabische wereld in al die jaren heeft veroorzaakt.’¹⁹⁷ Geld voor ontwikkelingshulp werd ‘over de balk gesmeten’, Defensie had te maken met zware bezuinigingen en ‘interne veiligheid’ woog zwaarder dan de veiligheid elders, aldus de PVV.¹⁹⁸

De SP en de Partij voor de Dieren steunden de missie evenmin. Het was echter geen afweging tussen eigenbelang en mensenrechten, die in het voordeel van het eigenbelang werd besloten, zoals bij de PVV het geval leek. De SP en de Partij voor de Dieren waren er niet van overtuigd dat een militaire inzet de goede manier was om tot een oplossing te komen. Zo was de SP zeer kritisch over de proportionaliteit van het geweld in verhouding tot het te behalen doel. Daarnaast had de partij haar twijfels bij het doel van de missie: was de missie enkel bedoeld om de bevolking te beschermen, zoals officieel werd gecommuniceerd, of stond er meer op de planning? Ook de Partij voor de Dieren zei te twijfelen aan het nut en de noodzaak van de Nederlandse deelname.¹⁹⁹ ‘Wij willen graag een bijdrage leveren aan het vergroten van de internationale veiligheid en die van de Libische burgers,’ zo zei PvdD-Kamerlid Thieme, ‘maar voelen nu niet zoveel voor de voorgestelde inspanning.’²⁰⁰

Overigens was te merken dat die scepsis er bij andere partijen ook in zat. Voor de PvdA was het bijvoorbeeld belangrijk dat, zo zei de partij, de missie ‘gericht is op het wezen van de Veiligheidsresolutie, en niet meer dan dat.’²⁰¹ De missie moest niet stapje voor stapje worden uitgebreid. Een zogeheten ‘mission creep’, volgens de partij bij iedere missie een risico, moest worden voorkomen.²⁰² De PVV vreesde dat Nederland een oorlog zou worden ‘ingerommeld’.²⁰³ Ook andere partijen als D66 en het CDA stelden vragen over het doel en de duur van de missie.²⁰⁴ De onduidelijkheid over het doel en de interpretatie van de resolutie was voor GroenLinks dan ook reden om op 31 maart de uitbreiding van de Nederlandse bijdrage niet te steunen.²⁰⁵

¹⁹⁵ De PVV, SP en Partij voor de Dieren steunen de Nederlandse bijdrage, niet: zie: *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 9.

¹⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁷ *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 18.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 9.

²⁰⁰ *HTK 2010-2011*, 32623, nr. 18.

²⁰¹ *Ibidem*.

²⁰² *Ibidem*. Hiervoor werd ook gewaarschuwd bij het AO van 31-3, zie: *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011*, 32623, nr. 19, *Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 31 maart 2011, inzake Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie Libië*.

²⁰³ *HTK 2010 – 2011*, 32623, nr. 19.

²⁰⁴ *HTK 2010 – 2011*, 32623, nr. 18.

²⁰⁵ *HTK 2010 – 2011*, 32623, nr. 19.

De kritische houding van veel partijen leek een erfenis te zijn van eerdere militaire missies, waaraan Nederland een bijdrage had geleverd. D66-Kamerlid Pechtold wees op fouten van eerdere missies die nu zeker niet herhaald moesten worden. Die missies zouden wijzen op het belang van transparante communicatie en reële mandaten. PvdD-Kamerlid Thieme bracht de missies in Irak, Srebrenica en Afghanistan in herinnering toen ze zei dat Nederland ‘zich onder valse voorwendselen een oorlog laat inrommelen.’²⁰⁶ ‘Nederland zou leergeld hebben moeten betaald na de vorige debacles op het gebied van militaire interventies in burgeroorlogen,’ zo zei Thieme bij de plenaire afsluiting.²⁰⁷

Net zoals bij het debat in februari, was er bij de partijen veel aandacht voor de langere termijn, los van de militaire inzet. Zo zei de SGP dat er ‘ook een aanzienlijke humanitaire inspanning [is] geboden: voedsel, water, opvang van mensen die op de vlucht zijn geslagen.’²⁰⁸ Meer partijen wilden humanitaire hulp, maar een aantal partijen keken nóg verder. D66 zei te hopen ‘dat zo snel mogelijk kan worden gestart met een proces van democratisering’ en zag ‘een grote verantwoordelijkheid voor Nederland en de EU om samen met de Arabische Liga en de Afrikaanse Unie sterk in te zetten op (...) voortdurende steun aan de autonome ontwikkeling van de Libiërs.’²⁰⁹ De democratisering wilde de partij onder meer ondersteunen door middel van ontwikkelingssamenwerking.²¹⁰ Ook GroenLinks benadrukte dat voor bescherming van de bevolking Nederland zich ook moest inzetten ‘voor een politieke oplossing, humanitaire hulp, het bevorderen van mensenrechten inclusief digitale vrijheid, ondersteuning van maatschappelijke en politieke hervormingen en uiteindelijk een brede, integrale visie voor de langere termijn.’²¹¹

Ook de PvdA zei dat het belangrijk was ‘dat niet alleen het moorden stopt, maar al die mensen die naar vrijheid snakken, naar welvaart en een mooie toekomst in de Arabische wereld, ook vanuit Europa en Nederland een perspectief krijgen geboden.’²¹² Samen met D66 diende de partij dan ook een motie in waarin opgeroepen werd om onder andere te onderzoeken hoe de democratie en rechtsstaat in de Arabische en Perzische regio kon worden ondersteund en hoe de ‘materiële en immateriële hulp aan het maatschappelijk middenveld’ kon worden geherstructureerd. Deze motie werd door de Kamer breed gedragen.²¹³

Het voorbeeld van Libië laat zien dat de bevordering van mensenrechten in het buitenlands beleid in de eenentwintigste eeuw niet verdwenen was in de Nederlandse politiek. Op basis van

²⁰⁶ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 19.

²⁰⁷ *Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 11, Debat over de artikel 100-brief Libië.*

²⁰⁸ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 9.

²⁰⁹ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 18.

²¹⁰ *Ibidem.*

²¹¹ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 9.

²¹² *Ibidem.*

²¹³ *Ibidem.*

humanitaire overwegingen wilde Nederland een bijdrage leveren aan de bescherming van de mensenrechten in Libië. Toen de situatie verslechterde, wilden de meeste partijen zelfs een militaire bijdrage leveren. Ook een aantal partijen die geen militaire bijdrage wilden leveren, zoals de Partij voor de Dieren, de SP en bij de laatste artikel-100 brief ook GroenLinks, waren het eens met de humanitaire overwegingen, maar wilden geen Nederlandse militaire inzet omdat ze vonden dat er bijvoorbeeld teveel onduidelijkheid over de missie bestond.

Meerdere factoren zouden bij de keuze voor ingrijpen een rol hebben gespeeld. De Partij voor de Dieren gaf dit ook aan als kritiekpunt: 'De mensenrechten worden in heel veel landen ernstig geschonden, maar de chocolade van de Ivoorkust lijkt toch van minder groot belang te zijn dan de olie in Libië. Iedereen weet het, maar niemand zegt het.'²¹⁴ Ook het CDA merkte op dat er meer plaatsen zijn waar een humanitaire ramp dreigde. Ze vroegen van de regering de toezegging dat 'zij zich daar tot het uiterste voor zal inzetten.'²¹⁵

In dit korte onderzoek kan niet ontkracht worden dat bovenstaande factoren niet zouden hebben meegespeeld. Politieke partijen noemden zelfs dat eigenbelang een factor is die ingrijpen extra belangrijk zou maken. Men erkende dat de Libische situatie gevolgen voor Europa kon hebben, bijvoorbeeld doordat door ingrijpen in Libië mogelijk vluchtelingenstromen konden worden voorkomen.²¹⁶ Ongetwijfeld speelde ook mee dat Nederland, als onderdeel van de internationale gemeenschap, moest optreden als 'trouwe bondgenoot' en dus niet anders kon, dan zich militair inzetten voor de Libische bevolking.²¹⁷

Desalniettemin laat deze casus zien dat in de Tweede Kamer humanitaire redenen volop werden aangevoerd en er brede steun was voor militair ingrijpen om een bedreigde bevolking te helpen. Veranderingen ten opzichte van de jaren zeventig en tachtig zijn ook zichtbaar: er was een veel grotere nadruk op een Europese aanpak van de schendingen. Daarnaast werd er snel naar de lange termijn gekeken. Partijen wilden niet alleen de acute noodsituatie verbeteren. Ze wilden tevens de mensenrechtensituatie op lange termijn verbeteren.

Casus 2: Saudi-Arabië

De tweede casus is van een heel andere soort. In Saudi-Arabië was geen sprake van een groot conflict, maar mensenrechten werden er wel constant geschonden. Dat bleek althans uit

²¹⁴ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 19.

²¹⁵ HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 11.

²¹⁶ Het CDA en de SGP noemden dit bijvoorbeeld. Zie: HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 18 en HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 9. In het AO van 31 maart merkt D66 op dat in deze kwestie om 'onze burens' gaat, 'het gaat om ontwikkelingen langs onze grenzen en aan onze eigen deur.' Zie: HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 19.

²¹⁷ De PvdA zei in het debat van 31 maart ook expliciet over de internationale militaire missie: 'Het spreekt voor zich dat ook een trouwe lidstaat van de Verenigde Naties als Nederland daar mede verantwoordelijkheid voor wil dragen. Zie: HTK 2010 – 2011, 32623, nr. 9.'

bijvoorbeeld het in 2015 verschenen rapport *Spreken is zilver, zwijgen is fout*. In dat rapport zette Amnesty International uiteen dat er in 2015 een grote stijging was van het aantal mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië.²¹⁸ Het aantal uitgevoerde doodstraffen nam toe, mensenrechtenverdedigers stonden terecht en het land maakte zich schuldig aan grove mensenrechtenschendingen bij de door het land zelf begonnen oorlog in Jemen.²¹⁹ Optreden tegen deze mensenrechtenschendingen had echter potentieel nadelige gevolgen kunnen hebben voor een land, dat iets durfde te zeggen over de schendingen. Een optreden van Nederland had economische gevolgen kunnen hebben. Daarnaast was Saudi-Arabië een westerse bondgenoot tegen het terrorisme. Dit alles maakte de Nederlandse positie voor de regering en het parlement moeilijk.²²⁰

Amnesty International was dan ook kritisch over de Nederlandse inzet voor de mensenrechten in Saudi-Arabië: ze verweten in 2015 Nederland ‘een haast automatische keuze voor “stille diplomatie”, terwijl uit niets bleek dat dit ook maar enigszins effect had.’²²¹ Ook in juni 2016 waarschuwde Amnesty, samen met Human Rights Watch, ervoor dat Saudi-Arabië zich zowel in het buitenland als in eigen land schuldig maakt aan ‘grove en systematische mensenrechtenschendingen’.²²² Rond deze periode werd er ook in de Tweede Kamer gesproken over de mensenrechtensituatie in Saudi-Arabië. Voor deze analyse zijn een algemeen overleg uit april 2014 en één uit maart 2016 gekozen om te onderzoeken hoe volgens het parlement Nederland moest reageren op de mensenrechtenschendingen.

De debatten gaven blijk van een kritische Kamer. Veel partijen in de Kamer verlangden een stevigere aanpak van de regering. Het land moest stevig worden aangesproken op de mensenrechtenschendingen. Een aantal partijen wilden dat dit ook zichtbaarder zou gebeuren, bijvoorbeeld omdat, zo zei de SP, ‘stille diplomatie in de regio in het verleden weleens weinig effectief is gebleken.’²²³ Een aantal partijen wilden de wapenexport naar Saudi-Arabië tot nul

²¹⁸ Amnesty International, ‘Nederland spreekt Saudi-Arabië nog steeds niet publiekelijk aan op mensenrechtenschendingen’ (versiedatum 13 november 2015), <https://www.amnesty.nl/actueel/nederland-spreekt-saudi-arabie-nog-steeds-niet-publiekelijk-aan-op-mensenrechtenschendingen> (8 april 2018).

²¹⁹ Amnesty International, *Spreken is zilver*, p. 3.

²²⁰ Dit is iets wat parlementsleden ook zelf al in een debat verwoordden: Saudi-Arabië werd door de VVD omschreven als een ‘ongemakkelijke bondgenoot’. Ook andere partijen merkten op dat Saudi-Arabië een land is dat mensenrechten schond, maar tegelijkertijd bijvoorbeeld bondgenoot was in de strijd tegen IS. Zie: *HTK 2015 – 2016*, 32735, nr. 152.

²²¹ Amnesty International, *Spreken is zilver*, p. 3.

²²² Amnesty International, ‘Schors Saudi-Arabië uit de VN Mensenrechtenraad’ (versiedatum 29 juni 2016), <https://www.amnesty.nl/actueel/schors-saudi-arabie-uit-de-vn-mensenrechtenraad> (8 april 2018).

²²³ *Handelingen van de Tweede Kamer 2013 – 2014*, 32735, nr. 110. *Mensenrechten in het buitenlands beleid. Verslag van een algemeen overleg*. In hetzelfde document is de oproep van D66 te lezen. Ook is te lezen dat de ChristenUnie wilde dat de ambassadeur werd aangesproken op de nieuwe antiterrorwet in het land en dat de PvdA zich aansloot ‘bij het pleidooi om die zorg op de meest krachtige manieren en in de meest krachtige bewoordingen over te brengen.’

terugbrengen.²²⁴ De ChristenUnie wilde zelfs het liefste de handelsmissies naar het land stoppen.²²⁵ De PVV vroeg om het verbreken van alle diplomatieke banden met Saudi-Arabië en het uit de VN-Mensenrechtenraad zetten van het land, wat, zo bleek, voornamelijk werd ingegeven vanwege de alomtegenwoordigheid van de islam in het land.²²⁶ ‘De PVV wil niet dat Nederland wat voor bijdrage dan ook levert aan het opvijzelen van het imago van een land dat de sharia als bron van rechtspraak hanteert,’ zo zei Kamerlid Van Roon.²²⁷

Ook bijna twee jaar later vroegen voornamelijk de oppositiepartijen om een hardere aanpak van de regering. Op 15 maart 2016 stemde bijna de gehele oppositie, op twee eenmansfracties na, voor een motie die de Nederlandse regering ocriep om de wapenexport naar Saudi-Arabië aan banden te leggen. Regeringspartijen VVD en PvdA stemden tegen.²²⁸ Een dag later bij het algemeen overleg waren de partijen eveneens kritisch. Sommige partijen riepen wederom op tot een wapenembargo, anderen vroegen zich af waarom er nog handelsmissies plaatsvonden.²²⁹ Praktisch alle partijen, regeringspartij PvdA inclusief, riepen de minister echter op om Saudi-Arabië op de mensenrechten aan te spreken binnen een kritische dialoog.²³⁰ Wederom moest volgens de partijen het aanspreken van het land voornamelijk gebeuren in EU-verband.²³¹

In beide debatten was het voornamelijk de VVD die de uitzondering vormde. De VVD was in de debatten de enige partij die openlijk zei dat mensenrechten soms maar moesten wijken voor het eigenbelang. Er moest soms ook gewoon met het land ‘strategisch’ worden samengewerkt, zo zei Kamerlid Ten Broeke in 2014.²³² Hij zag een pragmatische politiek voor zich, en keek daarvoor naar de Verenigde Staten: ‘Die moeten er én zaken mee doen, én vrienden mee blijven, én er strategisch mee opereren, terwijl de VS tegelijkertijd in al hun belangen op alle niveaus door de Saudis worden

²²⁴ HTK 2013 – 2014, 32735, nr. 110.

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ Voor de inhoud van de motie, zie: *Handelingen van de Tweede Kamer 2015 – 2016*, 22054, nr. 271, *Wapenexportbeleid. Motie van de leden Jasper van Dijk en Sjoerdsma*. Voor de stemmingsuitslag: zie: *Handelingen van de Tweede Kamer 2015 – 2016*, 22054, nr. 11, *Stemmingen moties Wapenexportbeleid*.

²²⁹ Een voorbeeld hiervan was bijvoorbeeld D66, die zei dat Nederland zich moest distantiëren van Saudi-Arabië, dat de partij ‘een te ongemakkelijke bondgenoot’ noemde. De wapenexport moest worden stopgezet en Nederland moest meer opkomen voor de Nederlandse waarden. De partij vroeg zich af waarom er nog handelsmissies plaatsvonden en de partij vond het belangrijk dat schendingen benoemd werden, ‘ondanks dat de wereld daarmee morgen niet meteen anders zal zijn.’ Ook de PVV wilde een wapenembargo instellen, zie: *Zie: HTK 2015 – 2016*, 32735, nr. 152.

²³⁰ Enkel volgens de PVV werkte de kritische dialoog niet. Partijen met een voorkeur voor dialoog waren bijvoorbeeld de SGP en de PvdA, zie: *HTK 2015 – 2016*, 32735, nr. 152.

²³¹ De PvdA zei dat Nederland in EU- en VN-verband Saudi-Arabië moest aanspreken. D66 attendeerde de minister erop dat er in het Europees Parlement de steun was voor een wapenembargo. *Zie: HTK 2015 – 2016*, 32735, nr. 152.

²³² *HTK 2013 – 2014*, 32735, nr. 110.

dwarsgezeten. Ik vind dat knap. Ik vind dat getuigen van realpolitik, toch gefundeerd in de wens om op te komen voor de individuele mensenrechten,' aldus Ten Broeke.²³³

Zeker in het debat van 2016 kwam hem dit op behoorlijk wat kritiek te staan.²³⁴ CDA-Kamerlid Knops noemde VVD-Kamerlid Ten Broeke een 'gecreëerd tegenwicht'.²³⁵ Het valt inderdaad op. Waar het merendeel van de Kamer vooropstelde dat Nederland actief mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië aan de kaak moest blijven stellen, stelde Ten Broeke onomwonden: 'Ik zeg dat we er eerlijk over moeten zijn dat je soms in een relatie met een ongemakkelijke vriend of een ongemakkelijke bondgenoot je eigenbelangen moet dienen. Die eigenbelangen kunnen soms met zich meebrengen dat je moet kiezen. Kiezen is moeilijk. Kiezen maakt vieze handen. Dat is natuurlijk altijd lastig in een parlement dat liever schone handen houdt en eindeloze wensenlijstjes indient.'²³⁶

Ten Broeke meende dat Nederland niet bij machte was om in Saudi-Arabië van alles te veranderen en daarbij was het volgens hem belangrijk om op zoek te gaan naar een 'effectief en realistisch buitenlandbeleid'. In de ruimte die je dan had, kon je de mensenrechtenschendingen aan de orde stellen.²³⁷ Bovendien meende hij dat de activiteiten van Nederland een stuk meer zijn dan die van andere landen. Eigenlijk was volgens hem Nederland niet zoveel te verwijten op het gebied van het bevorderen van de mensenrechten in Saudi-Arabië.²³⁸

Desalniettemin laat ook deze casus zien dat er een kritische houding in de Kamer was en dat mensenrechtenschendingen aan de orde werden gebracht. Tegelijkertijd is het ook belangrijk om te noteren dat de coalitiepartijen een deel van de kritiek niet steunden. Zo haalde, door het ontbreken van hun steun, de motie om de wapenexport stop te zetten het niet, terwijl zelfs het Europees Parlement de maand ervoor juist voor een embargo stemde.²³⁹

Toen minister Timmermans in 2014 zei dat de keuze of je stille of publieke diplomatie moest gebruiken een 'judgement call' zou moeten zijn, een inschatting van wat het meeste effect heeft,²⁴⁰ waren veel partijen het met hem eens.²⁴¹ De ChristenUnie deed nog een poging bij de minister om hem er toe te bewegen om terughoudend te zijn met het stimuleren van economische

²³³ *Ibidem.*

²³⁴ HTK 2015 – 2016, 32735, nr. 152.

²³⁵ *Ibidem.*

²³⁶ *Ibidem.*

²³⁷ *Ibidem.*

²³⁸ *Ibidem.*

²³⁹ Jennifer Rankin, 'EU parliament votes for embargo on arms sales to Saudi Arabia' (versiedatum 25 februari 2016), <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/25/eu-parliament-votes-for-embargo-on-arms-sales-to-saudi-arabia> (8 april 2018).

²⁴⁰ HTK 2013 – 2014, 32735, nr. 110.

²⁴¹ De ChristenUnie deelde de mening van deze minister. Zie: HTK 2013 – 2014, 32735, nr. 110.

samenwerking, maar die poging haalde niets uit.²⁴² De partijen waren in het algemeen ook geen voorstander van het verbreken van de relatie met Saudi-Arabië. Zo zei ook de SP: 'Zowel stil als publiek haalt diplomatie niets uit, als je die relatie niet hebt. Dan laten landen zich niet aanspreken. Als je landen isoleert, dan kun je ook op het gebied van mensenrechten heel weinig tot vaak niets betekenen.'²⁴³ De PvdA verdedigde de minister toen de PVV Timmermans er van beschuldigde slechts 'in de marge [te] rommelen'. PvdA-Kamerlid Servaes zei dat de minister eerder 'lichtpuntjes' zocht en opkwam 'voor die moedige individuen die onder uitzonderlijk moeilijke omstandigheden toch voor de mensenrechten opkomen.'²⁴⁴

Ook in het debat twee jaar later bleef bovenstaand besef. Nederland is maar klein, leek de SGP zich te realiseren toen deze zei niet de illusie te hebben 'dat we de Minister kunnen oproepen om Saudi-Arabië voor de laatste keer te waarschuwen en dat het dan wel gaat luisteren.'²⁴⁵ En hoewel het CDA de minister opriep om de schendingen vaker publiekelijk te veroordelen, erkende de partij ook dat Saudi-Arabië een bondgenoot van Nederland was.²⁴⁶ Balans is dus belangrijk.²⁴⁷

De Kamer schroomde niet om kritisch te zijn op de minister(s), maar grote parlementaire ophef bleef zowel in 2014 als in 2016 uit. Er verschenen geen protesterende Kamerleden voor de Saudische ambassade en er was ook geen grote roep om sancties, zoals die werden ingesteld na bijvoorbeeld de coup in Chili. De Kamer leek, toen puntje bij paaltje kwam, grotendeels genoeg te nemen met de aanpak van de minister. Reagerend beleid leek dus, zo blijkt uit deze casus, ten opzichte van de jaren zeventig en tachtig draagvlak onder de Kamerleden te hebben verloren. Nederland hoefde niet zo nodig in zijn eentje ten strijde te trekken.

Conclusie

Op basis van deze casussen is niet anders te concluderen dan dat de regering ook in de periode na 2010 een kritisch parlement tegenover zich had, dat zich sterk maakte voor de bevordering van mensenrechten in buitenlands beleid. In het geval van Libië werd de Nederlandse bijdrage aan de missie over het algemeen gesteund en wezen de verschillende fracties de regering er ook op om op andere manieren bij te dragen aan de bevordering van de mensenrechten in Libië, zowel op korte termijn via humanitaire hulp, als ook op lange termijn door democratisering in het land te ondersteunen. Ook in het geval van Saudi-Arabië was bijna de volledige Kamer, de VVD

²⁴² HTK 2013 – 2014, 32735, nr. 110.

²⁴³ *Ibidem*.

²⁴⁴ *Ibidem*.

²⁴⁵ HTK 2015 – 2016, 32735, nr. 152.

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ *Ibidem*.

uitgezonderd, kritisch op het regeringsbeleid. Ze verlangden een zichtbaardere aanpak en brachten ook mogelijke sancties ter sprake.

Tegelijkertijd is bij de eerste casus het argument te maken dat Nederland, gezien het feit dat de internationale gemeenschap al gekozen had om in te grijpen, weinig keus had om iets anders te besluiten. Daarnaast laat de tweede casus zien dat reagerend beleid niet ontzettend gretig werd omarmd door de Kamer. Deze casussen zijn daardoor ook een voorbeeld van de veranderingen in het mensenrechtenbeleid. De rol van de mensenrechten was wellicht minder zichtbaar en minder 'heldhaftig'. Dit kwam deels doordat ook de Kamer, zo bleek, veel aansluiting zocht bij Europa om mensenrechtenschendingen aan de kaak te stellen. Een Europese aanpak werd echt als een 'must' gezien. Verder bleek dat 'preventief' beleid ook bij de Kamer zijn intrede had gedaan. In plaats van landen op de vingers te tikken of om te interveniëren en een regime change te bewerkstelligen, wilden de politieke partijen betere mensenrechten ook van onderaf bevorderen, door bijvoorbeeld democratisering en vrije media te ondersteunen.

Conclusie

Zowel in de Nederlandse samenleving, als in de rest van de wereld heerst het beeld dat Nederland een lange traditie heeft van het bevorderen van de mensenrechten. ‘Het maakt ons tot Nederlanders,’ zei Frans Timmermans, toentertijd PvdA-Kamerlid, zelfs. Er tekende zich dan ook, zo werd gemeend, een breuk af toen het in de 21^e eeuw leek alsof mensenrechten geen prioriteit meer hadden in het buitenlands beleid. Uitspraken van bijvoorbeeld minister Rosenthal over dat in het Nederlandse buitenlands beleid voornamelijk Nederlandse belangen meegenomen zouden moeten worden leken hier immers op te wijzen. Dergelijke uitspraken waren aanleiding om te onderzoeken hoe de politici van de eenentwintigste eeuw het Nederlandse mensenrechtenbeleid voor zich zagen.

De academische literatuur gaf des te meer reden voor dit onderzoek. De auteurs van *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* geven aan dat aan het eind van de jaren negentig de Nederlandse politiek minder uitgesproken is over mensenrechten dan in de tijd daarvoor. Oorzaken hiervoor zouden onder meer een vernieuwde nadruk op het nationaal belang zijn, minder speelruimte van de Nederlandse regering vanwege haar EU-lidmaatschap en parlementsleden die minder geneigd waren mensenrechtenkwesties aan de orde te brengen. Ook een auteur als Hellema concludeert dat de aandacht voor de mensenrechten binnen het buitenlands beleid leek af te nemen. Dit liet de vraag rijzen of dit allemaal klopt: is het inderdaad waar dat in de politiek de aandacht voor de bevordering van de mensenrechten is verminderd?

Deze scriptie had als doel om te onderzoeken in hoeverre de rol van de bevordering van de mensenrechten in de politiek in de periode 2010 – 2017 verschilt ten opzichte van de bevordering van de mensenrechten in de periode 1973 – 1989. Voor een analyse van de eerstgenoemde periode werden zowel verkiezingsprogramma’s onderzocht als twee case studies uitgevoerd. Voor de laatstgenoemde periode is gebruik gemaakt van verkiezingsprogramma’s uit 1977 en academische literatuur.

Wat blijkt? Vanaf de jaren zeventig zien we de bevordering van de mensenrechten uitgroeien tot een centraal onderdeel van het buitenlands beleid van Nederland. Minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep verklaarde dat de regering onder het Kabinet-Den Uyl werd gedreven door internationale solidariteit en ook uit de verkiezingsprogramma’s van 1977 bleek dat de eerbiediging van de mensenrechten zeer hoog werd geacht. ‘Nederland moet overal, geen land uitgezonderd, opkomen voor de ontrenten en ontknechten,’ zo stond er in het CDA-verkiezingsprogramma van dat jaar. Ook in daden was de actieve mensenrechtenpolitiek te merken.

Het mensenrechtenbeleid uit de periode 1973 – 1989 was voornamelijk reagerend beleid: er werd gereageerd op concrete schendingen van de rechten van de mens. Tevens wilde Nederland liever niet in zijn eentje ten strijde trekken en had een aanpak in multilateraal verband de voorkeur.

Toch zien we dat Nederland zo nu en dan ook wel in zijn eentje optrad. Daarnaast prevaleerden humanitaire overwegingen ook in de jaren zeventig en tachtig niet altijd boven politieke of economische argumenten. Ook deze politieke en economische argumenten waren soms de basis om al dan niet te reageren op mensenrechtenschendingen.

Als we dan naar de verkiezingsprogramma's uit de periode 2010 – 2017 kijken, blijkt dat dit onderzoek de conclusie van Baehr e.a. en Hellema deels moet onderschrijven. Er is in de verkiezingsprogramma's inderdaad veel aandacht gekomen voor het Nederlandse belang. Bij grote partijen als de VVD en de PVV leken mensenrechten een plaats op de achterbank te hebben ingenomen. Een zin uit het CDA-verkiezingsprogramma van 2010 lijkt kernachtig de heersende politieke sfeer van dat moment uit te drukken: 'Daarmee is internationale samenwerking vandaag de dag niet meer alleen gefundeerd in morele verplichtingen en solidariteit, maar dient het ook een welbegrepen eigenbelang.' Als een dergelijk verkiezingsprogramma wordt vergeleken met het CDA-verkiezingsprogramma uit 1977 is er een duidelijk verschil zichtbaar: het laatstgenoemde programma stond veel meer in het teken van morele verplichtingen en solidariteit dan dat uit 2010.

Zoals het eerste hoofdstuk van deze scriptie laat zien, is in de jaren zeventig en tachtig het eigenbelang echter ook vaak niet ver weg geweest. Ook toen liet de regering zich door dergelijke overwegingen leiden bij het maken van beslissingen op het gebied van de mensenrechten. Toch wordt het opkomen voor het eigenbelang in de periode na 2010 vaker explicieter als doel van het buitenlands beleid werd genoemd dan in de jaren zeventig en tachtig. De verschillen in de verkiezingsprogramma's tussen 1977 en 2010 zijn hierbij treffend. Overigens werd dit eigenbelang lang niet altijd in financiële termen verwoord, zoals Hellema beweert. Het ging eerder over thema's als veiligheid, stabiliteit en klimaat als gesteld werd dat Nederland internationaal actief moest zijn.

Er moet op basis van dit onderzoek nog een kanttekening worden gemaakt bij de conclusies van Baehr e.a. en Hellema. Het eigenbelang had in de periode 2010 – 2017 de bevordering van de mensenrechten niet verdrongen. Veel partijen hadden veel aandacht voor de mensenrechten. Voor partijen waren deze 'leidend' bij internationale samenwerking. Internationale solidariteit zou de 'basis' moeten zijn voor het buitenlands beleid. Tevens werd in de verkiezingsprogramma's diverse keren een verband gelegd tussen de bevordering van de mensenrechten en het eigenbelang. Een goed mensenrechtenklimaat zou ook in het belang van Nederland zijn. Dit laat nogmaals de expliciete nadruk op het eigenbelang zien, maar het laat ook zien dat de bevordering van de mensenrechten en het behartigen van het eigenbelang niet noodzakelijkerwijs elkaars tegenpolen hoefden te zijn. Vaker werden die zaken juist gecombineerd.

Het is de toon in de verkiezingsprogramma's die was veranderd. In de verkiezingsprogramma's van 2010 en 2012 kwam, vergeleken met de verkiezingsprogramma's uit 1977, veel meer de afhankelijkheid van Nederland ten opzichte van het buitenland naar voren. In de

verkiezingsprogramma's van 1977 leek er sprake te zijn van dat Nederland zou zeggen 'hoe het moet' of dat er een speciale plaats voor Nederland of het westen in de wereld zou zijn. In plaats van 'verantwoordelijkheid voor de wereld' was er nu wederzijdse verantwoordelijkheid. Nederland moest echter nog steeds gewoon zijn steentje bijdragen. Aandacht voor de bevordering van de mensenrechten bleef dus voor de partijen gewoon bestaan, want een goedwerkende internationale rechtsorde was, zo meenden de meeste partijen, ook in het belang van Nederland.

Ook de casussen laten zien dat de Nederlandse partijen veel aandacht hadden voor de mensenrechten. Nagenoeg alle partijen pleitten voor een Nederlandse militaire bijdrage aan de internationale missie in Libië, op grond van bijna allemaal humanitaire argumenten. In het geval van de mensenrechtenschendingen in Saudi-Arabië werd er door parlementsleden aan de bel getrokken. Ze vroegen aandacht voor de mensenrechtenschendingen in het land en waren kritisch over de Nederlandse inzet. Tevens laat deze casus zien dat er ook veel aandacht was voor het bevorderen van democratisering. Op deze manier zou er een blijvende verandering in Libië moeten plaatsvinden. Dit paste bij preventief mensenrechtenbeleid. Zo zouden mensenrechtenschendingen namelijk in de toekomst worden voorkomen.

De casus van Saudi-Arabië laat echter ook het dilemma van veel partijen zien. De heersende mening bij het debat was dat Saudi-Arabië kritischer en openlijker moest worden aangesproken op mensenrechtenschendingen. Tegelijkertijd beseften ze dat Saudi-Arabië ook een bondgenoot was op veel gebieden. Voor een bevrozing van de contacten werd bijvoorbeeld niet gepleit, ook omdat dit niet effectief zou zijn voor de bevordering van de mensenrechten. Dat moest, zo meende bijvoorbeeld de SP, in een relatie gebeuren. Eveneens toonden de partijen begrip voor de minister toen hij zei dat de keuze tussen openlijke en stille diplomatie een 'judgment call' was. Toen puntje bij paaltje kwam, pleitten weinig partijen voor een echt stevige reagerende aanpak van de mensenrechtenschendingen.

Duidde dit op minder aandacht voor de bevordering van de mensenrechten vergeleken met de jaren zeventig en tachtig? Hoewel sommige partijen, zoals de VVD en PVV, inderdaad minder aandacht hadden voor de mensenrechten, zagen de meeste partijen vooral een ander soort mensenrechtenbeleid voor zich. Een beleid dat voornamelijk draaide om preventieve beleidsmaatregelen in plaats van om reagerend beleid en een beleid waarin men handelde in multilateraal verband.

Men was terughoudend met reagerend beleid. In de verkiezingsprogramma's kwam dit beleid zeer weinig aan de orde. Over sancties werd nog minder geschreven. Als reagerend beleid aan de orde kwam, was dit meestal in multilateraal verband. Preventief beleid kwam echter veel voor in de verkiezingsprogramma's. Ook bij de casus van Libië valt op dat men naast het acute optreden ook de ondersteuning op de lange termijn besprak. Hoe kon de democratie op lange termijn worden

ondersteund? Nederland richtte zich op zaken als corruptiebestrijding, goed bestuur en democratisering, zodat landen zelf konden zorgen voor het respecteren van de mensenrechten.

Deze veranderde focus van reagerend naar preventief beleid paste bij het idee van de gedeelde verantwoordelijkheid namens de internationale gemeenschap. Nederland zou niet meer gaan zeggen 'hoe het moet', het 'geheven vingertje' zou niet meer werken. Zelfstandigheid stond hoog in het vaandel en Nederland kon via preventieve beleidsmaatregelen, vanuit zijn eigen expertise, andere landen en mensen ondersteunen om de mensenrechtensituatie op orde te krijgen. Tevens paste dit preventieve beleid ook bij de nadruk op het eigenbelang. Als immers op deze manier de mensenrechten konden worden bevorderd, in plaats van dat landen werden aangesproken, kon je mogelijke ophef uit het land dat werd aangesproken voorkomen met bijbehorende gevolgen voor Nederland.

Zowel uit de verkiezingsprogramma's als uit de casussen blijkt dat een multilaterale aanpak de norm was geworden. Een eensgezinde aanpak bij een militaire missie was wellicht logisch, maar ook bij de vraag of er sancties moesten worden ingesteld, stonden veel partijen een gezamenlijke, Europese aanpak voor. Nederland hoefde niet alleen landen aan te spreken op mensenrechtenschendingen, leek kortom de overheersende mening van de partijen te zijn in de periode na 2010. Het argument dat hiervoor werd gebruikt was dat een multilaterale aanpak veel effectiever zou zijn. Toch scheen ook eigenbelang mee te spelen: het leek in veel verkiezingsprogramma's bijna volledig uitgesloten om bilateraal op te treden, mocht een multilaterale aanpak niet mogelijk zijn. Op deze manier leek het pleiten voor enkel een gezamenlijke aanpak ook een manier te zijn om je te verschuilen achter (niet-meewerkende) bondgenoten.

Als dan de rol voor de bevordering van de mensenrechten die de partijen voor zich zien wordt vergeleken met de rol van de mensenrechten in de jaren zeventig en tachtig komt een veel genuanceerder beeld naar voren. Het politieke klimaat was inderdaad veranderd en er was meer nadruk gekomen op het eigenbelang. Ook het mensenrechtenbeleid had echter een ontwikkeling doorgemaakt, mede onder invloed van het eigenbelang. De vraag bleek niet enkel 'meer of minder mensenrechtenbeleid' te zijn, maar ook 'op welke manier'? Dit onderzoek laat dat zien en is daarmee een aanvulling op en een nuance van de werken van bijvoorbeeld Baehr en Hellema. Ook bevestigt dit onderzoek de gesignaleerde ontwikkelingen uit de jaren negentig van een steeds nauwere samenwerking binnen de EU en de veranderende focus van reagerend naar preventief mensenrechtenbeleid.

De omvang van deze scriptie is echter beperkt. Er is nog veel bronnenmateriaal beschikbaar om te onderzoeken. Er zijn bijvoorbeeld maar twee casussen onderzocht. De Handelingen van de Tweede Kamer zijn een rijke bron voor verder onderzoek. Hierbij kan gedacht worden aan andere case studies, maar ook bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken was er vaak

aandacht voor mensenrechten. Daar kan ook naar worden gekeken. Eveneens zijn andere publieke uitspraken van Kamerleden, zoals via de media, het onderzoeken waard. Ten slotte kan de periode verder worden uitgebreid. De periode 2000 – 2010 is immers in deze scriptie buiten beschouwing gelaten. Op deze manier kan er een nog completer beeld ontstaan over de houding van de Nederlandse politieke partijen omtrent mensenrechten in de eenentwintigste eeuw.

Systematischer onderzoek naar de plaats van de bevordering van de mensenrechten in het Nederlands buitenlands beleid zou ook welkom zijn. Desondanks heeft dit onderzoek interessante inzichten opgeleverd. Er was inderdaad in de eenentwintigste eeuw een grotere nadruk gekomen op het eigenbelang. Voor sommige partijen betekende dit weinig tot geen aandacht voor de mensenrechten. Bij de meeste partijen leidde een grotere nadruk op het eigenbelang echter niet noodzakelijkerwijs tot minder aandacht voor de mensenrechten.

De mensenrechtenpolitiek had vooral voor de partijen een andere vorm gekregen. Nederland hoefde volgens hen niet alleen ten strijde te trekken tegen mensenrechtenschendingen. Ze pleitten voor een aanpak in multilateraal verband. Men was terughoudender geworden met reagerend beleid, maar preventief beleid kreeg veel aandacht. Dit beleid paste beter bij een buitenlandbeleid waar een grotere focus was op het eigenbelang. Volop aandacht voor de mensenrechten, dat was er bij de Nederlandse politieke partijen echter nog steeds.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Bronnen

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 21501-02, nr. 10, Stemmingen.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32 623, nr. 15, Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 11, Debat over de artikel 100-brief Libië.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 18, Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 23 maart 2011, inzake Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie Libië.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 19, Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 31 maart 2011, inzake Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie Libië.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 9, Debat over de Nederlandse bijdrage aan uitvoering VR-resolutie 1973 inzake Libië (artikel 100-brief).

Handelingen van de Tweede Kamer 2013 – 2014, 32735, nr. 110, Mensenrechten in het buitenlands beleid. Verslag van een algemeen overleg.

Handelingen van de Tweede Kamer 2015 – 2016, 22054, nr. 11, Stemmingen moties Wapenexportbeleid.

Handelingen van de Tweede Kamer 2015 – 2016, 22054, nr. 271, Wapenexportbeleid. Motie van de leden Jasper van Dijk en Sjoerdsma.

Handelingen van de Tweede Kamer 2015 - 2016, 32735, nr. 152, Mensenrechten in het buitenlands beleid. Verslag van een algemeen overleg.

Handelingen van de Tweede Kamer 2015 -2016, 32735, nr. 152. Mensenrechten in het buitenlands beleid. Verslag van een algemeen overleg.

Handelingen van de Tweede Kamer 2010 – 2011, 32623, nr. 4, Actuele situatie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, Verslag van een Algemeen Overleg.

Verkiezingsprogramma's

50PLUS, *Verkiezingsprogramma 2012 – 2017. 50 PLUSPUNTEN:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/5046082185423>.

CDA, *Iedereen. Verkiezingsprogramma 2012 – 2017:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/501154cdb1720>.

CDA, *Niet bij brood alleen. CDA-verkiezingsprogramma 1977 – 1981:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5ac64dc6ec0>.

CDA, *Verkiezingsprogramma 2010 – 2015. Slagvaardig en samen.:*

http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31f8f4f2d9e_

ChristenUnie, *Voor de verandering. 7 christelijk-sociale hervormingen. Verkiezingsprogramma 2013 – 2017:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a762b75d9>.

ChristenUnie, *Vooruitzien. Christelijk-sociaal perspectief. Verkiezingsprogramma ChristenUnie 2010 – 2014:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31f9fa7174d>.

D66, *En nu vooruit D66. Op weg naar een welvarende, duurzame toekomst. Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2012/2017:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a93d73cb5>.

D66, *Wij willen het anders. Verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2010 - 2014:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333c85dcb0e>.

GroenLinks, *Groene kansen voor Nederland. Verkiezingsprogramma 2012:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/4ffeb8d139def>.

GroenLinks, *Klaar voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 2010:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c334cd23491e>.

Partij van de Arbeid, *Iedereen telt mee. De kracht van Nederland. PvdA verkiezingsprogramma 2010:*

<http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31ea46d5729>.

Partij van de Arbeid, *Nederland. Sterker & socialer. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2012:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045ad1fb7754>.

Partij van de Arbeid, *Voorwaarts... Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977:* <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5ac9767a497>.

Partij voor de Dieren, *Hou vast aan je idealen. Laat ze niet wegcijferen. Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren. Tweede Kamerverkiezingen 2012*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045be7751c17>.

Partij voor de Dieren, *Recepten voor mededogen en duurzaamheid. Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren Tweede Kamerverkiezingen 2010*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333fdee6eb6>.

Partij voor de Vrijheid, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010 – 2015*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333c0b343fc>.

Partij voor de Vrijheid, *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012 – 2017*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4ff53db3f079c>.

SGP, *Daad bij het Woord! Verkiezingsprogramma 2012 – 2017*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045c0c34e80d>.

SGP, *Daad bij het Woord: de SGP stáát ervoor! – Verkiezingsprogramma SGP 2010 – 2014*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3326b862929>.

SP, *Een beter Nederland voor minder geld. Verkiezingsprogramma SP 2011 – 2015*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c333cdfd2f4f>.

SP, *Nieuw vertrouwen. Verkiezingsprogramma SP 2013 – 2017*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5007b4d4b24e0>.

VVD, *Niet doorschuiven maar aanpakken. Verkiezingsprogramma VVD 2012 – 2017. Tweede Kamerverkiezingen 12 september 2012*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/5045a5ba4f4a8>.

VVD, *Orde op zaken. Verkiezingsprogramma 2010 – 2014*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c31eb0408738>.

VVD, *Vrijheid werk samenwerking*: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db35e403c7>.

Websites

Amnesty International, 'Nederland spreekt Saudi-Arabië nog steeds niet publiekelijk aan op mensenrechtenschendingen' (versiedatum 13 november 2015), <https://www.amnesty.nl/actueel/nederland-spreekt-saudi-arabie-nog-steeds-niet-publiekelijk-aan-op-mensenrechtenschendingen> (8 april 2018).

Amnesty International, 'Nederlands mensenrechtenbeleid' (versiedatum onbekend), <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/nederlands-mensenrechtenbeleid> (21 maart 2018).

Amnesty International, 'Q&A: Human rights and war in Libya' (versie 21 maart 2011), <https://www.amnesty.org/download/Documents/32000/mde190092011en.pdf> (28 maart 2018).

Amnesty International, 'Schors Saudi-Arabië uit de VN Mensenrechtenraad' (versiedatum 29 juni 2016), <https://www.amnesty.nl/actueel/schors-saudi-arabie-uit-de-vn-mensenrechtenraad> (8 april 2018).

Amnesty International, *Spreken is zilver, zwijgen is goud. De gebrekkige Nederlandse inzet voor mensenrechtenverdedigers in Saudi-Arabië* (2015):

https://www.amnesty.nl/content/uploads/2015/11/spreken_is_zilver-zwijgen_is_fout.pdf?x25872.

Auteur onbekend, 'Diplomatiek als rustiek tijdverdrijf is voorbij' (versie 11 december 2010),

<https://www.volkskrant.nl/archief/-diplomatie-als-rustiek-tijdverdrijf-is-voorbij~a1072965/> (21 maart 2018).

Auteur onbekend, 'Rosenthal onder vuur vanwege standpunt over mensenrechten' (versie 15

december 2010), <https://www.volkskrant.nl/archief/rosenthal-onder-vuur-vanwege-standpunt-over-mensenrechten~a1075119/> (21 maart 2018).

Auteur onbekend, 'Tweede Kamerverkiezingen 2012' (versiedatum onbekend),

https://www.parlement.com/id/viyyadlrln1/tweede_kamerverkiezingen_2012 (21 maart 2018).

Hielkema, Haro, 'Met twee maten' (versie 13 maart 2001), <https://www.trouw.nl/home/met-twee-maten~a349bf50/> (4 april 2018).

Pfauth, Ernst-Jan, 'Nederland naar Libië: 200 militairen – 20 miljoen euro' (versie 22 maart 2011),

<https://www.nrc.nl/nieuws/2011/03/22/nederland-levert-zes-f16s-tankvliegtuig-en-mijnenjager-a1459020> (6 april 2018).

Rankin, Jennifer, 'EU parliament votes for embargo on arms sales to Saudi Arabia' (versiedatum 25

februari 2016), <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/25/eu-parliament-votes-for-embargo-on-arms-sales-to-saudi-arabia> (8 april 2018).

Literatuur

Baehr, Peter R., Monique C. Castermans – Holleman, Fred Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (Antwerpen 2002).

Baudet, Floribert, *'Het heeft onze aandacht' Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972 – 1989* (Amsterdam 2001).

Forsythe, David P., *Human Rights in International Relations* (New York 2006).

Hellema, Duco, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016).

Kuitenbrouwer, Maarten, 'De rol van de mensenrechten in het buitenlands beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur', *BMGN*, 118 (2003) afl. 2, p. 179 – 192.

Malcontent, P.A.M., *Op kruistocht in de Derde Wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973 – 1981* (Hilversum 1998).

Malcontent, Peter en Floribert Baudet, 'The Dutchman's burden? Nederland en de internationale rechtsorde in de twintigste eeuw' in: Bob de Graaff, Duco A. Hellema en Bert van der Zwan, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) p. 69-99.

Malcontent, Peter, 'Nederland en de mensenrechten', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.) *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) p. 128 – 151.

Reiding, Hilde, *The Netherlands and the Development of International Human Rights Instruments* (Utrecht 2007).

Smith, Karen E., *European Union Foreign Policy in a Changing World*. 2nd ed. (Cambridge 2008).